Polgári szintézistörekvések irodalomtörténetírásunkban a két világháború között

POSZLER GYÖRGY

Horváth János, XX. századi polgári irodalomtörténetírásunk legnagyobb alakja *Magyar irodalomismeret* címmel elméleti jellegű tanulmányt tett közzé 1922-ben a *Minervá*ban. Az értekezés Horváth későbbi nagy irodalomtörténeti összefoglalásainak az elvi bevezetője, amely a rendszerezés alapfogalmait tisztázza. A tanulmány gondolatmenete elutasít minden az irodalomtól idegen, kívülről kapott rendszerező elvet, és az irodalomtudomány autonómiájának követelését fogalmazza meg. „Az irodalomtörténetnek irodalmi elvről, önelvű rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni"[1] — írja Horváth, és ezt az önálló rendszerezési elvet az írók és olvasók kölcsönhatásaiból kialakuló irodalmi ízlés és az irodalom eszméletre jutásából megszülető irodalmi tudat fejlődésében találja meg. Az irodalmi tudat — Horváth szerint — „genetikus önismeretének tudományos szerveként" létrehozza az irodalomtörténet tudományát.

Horváth cikke nemcsak saját szintéziseinek elvi alapvetése, hanem nyitánya annak a két évtizedes szintetizáló törekvésnek, amely a két háború közötti időszakban — csak a karakterisztikus voltukban és hatásukban legfontosabbakat említve — létrehozza Thienemann Tivadar, Farkas Gyula, Benedek Marcell, Szerb Antal, Németh László és Féja Géza magyar irodalomtörténeti összefoglalásait. Ezeknek a — Horváth és Thienemann munkáit leszámítva — nem szaktudományi jellegű, hanem inkább publicisztikai tendenciájú — és helyenként színvonalú — szintéziseknek az elszaporodása nem magyarázható azzal, hogy az irodalomtudomány kutatási módszereinek a fejlettsége és a részmonográfiák felhalmozódása már lehetővé tette az összefoglalást, ugyanis önálló forráskutatást még Horváth és Thienemann sem végez, csupán felhasználja a kéznél levő eredményeket, a többi szerző jórészt esszéista attitűdje pedig eleve mellőz minden filológiai apparátust. Szemben Horváth szubjektíve szigorúan „önelvű" rendszerezésével és tudományos szándékával, mindegyik szerző nyíltan deklarál valami merőben tudományon kívüli, de nagyrészt az irodalom specifikumaitól is idegen alkotói szándékot. Thienemann törekvése — könyve utószavának tanúsága szerint — az volt, hogy kimutassa a magyar irodalom és a nagy európai irodalmak fejlődésbeli azonosságát, és ezzel bizonyítsa irodalmunknak és egész kultúránknak a nyugati kultúra vonzókörébe való tartozását.[2] Farkas Gyula a nemzeti önismeret szükségességét hangoztatja, és az irodalomban reprezentálódó nemzeti szellemet tekinti a

[1] *Horváth János:* Magyar irodalomismeret, *Minerva.* 1922. 191. p.
[2] *Thienemann Tivadar:* Irodalomtörténeti alapfogalmak. *Minerva*-könyvtár XXV. 251. p.

„széttördelt ország és szétszóródott nép" legfőbb útmutatójának.[3] Benedek Marcell dialógusokra épített szellemes irodalomtörténeti útikalauzában kifejezetten azt kívánja megmutatni, hogy mit jelent a húszas évek különböző olvasótípusai számára az irodalmi múlt.[4] Szerb Antal kulturális lojalitásra akarja nevelni a széthullott nemzetet, és egy a nyugati fejlődés ritmusához igazodó európéer magyarság ideáljának körvonalait rajzolja meg.[5] Németh László sorsára, történelme legnagyobb próbájára kívánja népét felkészíteni,[6] Féja Géza pedig nemzeti lelkünket és alkatunkat kutatja a magyar múit irodalmi dokumentumaiban, és csak azt tekinti maradandó irodalmi értékűnek, „ami lényünkről, létünkről és sorsunkról lényeges élményt közöl".[7] Eltekintve azonban a többnyire népszerűsítő célzattal írott művek alkotóinak nyíltan bevallott szubjektivizmusától, a módszeres elemzés Horváth János szándékukban feltétlenül önelvű és szigorúan szaktudományi szempontú szintéziseiben is kitapinthatja a rejtett világnézeti tendenciát, és megmutathatja, hogy Horváth irodalmunk fejlődésének csúcsára a Gyulai és az „irodalmi Deák-párt" torzító szemüvegén át látott Aranyt helyezi, és a Petőfivel szembeállított és Deák irodalmi ikertestvérének megtett költő portréjára egy a jórészt Kemény forradalomellenes röpirataiból merített konzervatív nemzeti ideál arcvonásait rajzolja, és ezzel túllépve a szaktudomány szintetizáló szempontjain, messzemenően az erkölcs és a nemzetkarakterológia ösvényeire téved.

A két világháború között létrejött polgári irodalomtörténeti szintéziseink tehát ellentmondva Horváth indító tételének — nyíltan vagy öntudatlanul — világnézeti, kultúrfilozófiai és politikai koncepciók jegyében születnek. Tendenciózusan faggatják az irodalmi múltat, hogy feltárják az eddig rejtve maradt nemzeti karaktert, és az abból felszabadult szellemi energiák segítségével a megszűnt politikai egység helyébe a nemzet erkölcsi és szellemi egységét állítsák, vagy érveket nyerjenek a magyar szupremácia újfajta igazolásához, vagy felkészítsék a nemzetet a közelgő új világháború elkerülhetetlen kataklizmájára.

Ugyanakkor azonban, amikor ez az erkölcsi, világnézeti, nemzetkarakterológiai és politikai tendenciájú szintetizáló irodalomtörténetírás a gyakorlatban tagadja Horváthnak a szintézis önelvűségét kimondó tételét, egyben bizonyítja is a nagy konzervatív tudós másik tézisének igazságát, amely az irodalomtudományban az irodalmi tudat genetikus önismeretének szervét látja. A húszas és harmincas években születő szintéziskísérleteink ugyanis jórészt egy-egy irodalmi irányzat vagy irodalomtörténeti iskola rendszeres őskeresésének, elméleti apológiájának tekinthetők. Horváth koncepciójában — anakronisztikus módon — az általa nemzeti klasszicizmusnak nevezett XIX. századi fénykor Keménytől és Gyulaitól átstilizált ideálrendszere nyer kései igazolást. Thienemann könyvében a *Minerva* köré gyülekezett szellemtörténész tábor áhított nagy szintézisének vázlata születik meg. Farkas Gyula a fasizálódás határára sodródó másodrangú tudományosság és a nívójában egyre süllyedő konzervatív epigonnemzedék szellemi családfájának krónikása. Benedek Marcell a *Nyugat* első, nagy nemzedékének perspektívájából méri fel a fejlődést.

[3] *Farkas Gyula:* Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1938.

[4] *Benedek Marcell:* Délsziget, avagy a magyar irodalom története. Révai. 1928. 5. p.

[5] *Szerb Antal:* Magyar irodalomtörténet. Magvető. 1958. 28. p.

[6] *Németh László:* Kisebbségben. Magyar Élet kiadása, 1939.

[7] *Féja Géza:* Régi magyarság. Magyar Élet. Harmadik kiadás. 1943. 9. p.

Szerb Antal szuggesztív erejű irodalomtörténeti portrésorában a szellemtörténeti iskola elvei ötvöződnek a *Nyugat* második nemzedékének Babits által ihletett szemléletével. Németh László és Féja Géza pedig — ha más látókörrel és színvonalon is — a kibontakozó népi írói mozgalom igényeihez és céljaihoz csinálnak a magyar irodalmi múltból előtörténetet. Az emigrációba szorult forradalmi tudósgárda marxista szintézistörekvései a szocialista irodalom talajából nőnek ki, de elszigeteltségük következtében nem válnak a hazai irodalmi köztudat formálójává, és ezért kívül is esnek vizsgálódásunk jelenlegi területén.

Az a tény, hogy ezek az irodalomtörténetek csak rendkívül lazán kapcsolódnak a világháború előtt, a múlt század második felében létrejött összefoglalásokhoz, két tanulsággal is szolgál. Bizonyítja egyrészt, hogy szülőokukat nem az irodalom és nem is az irodalomtudomány fejlődése hordozza magában, hanem az elbukott forradalmak és a trianoni béke által feladott történelmi lecke, másrészt pedig megmutatja, hogy régebbi szintéziseinkben igen kevés az, ami továbbvihető. Tudományos elődként mindössze Toldy iskolai célokra szánt „rövid előadása",[8] Riedl irodalmunk fő irányairól szóló esszéje,[9] Beöthy tankönyve és „kistükre" jöhet számításba,[10] mert Toldy nagyobb lélegzetű munkái nem teljes szintézisek, Riedl német és angol nyelvű cikkei alig hatnak a köztudatra, és a Beöthy által szerkesztett, sok szerzővel dolgozó „nagy képes irodalomtörténet" teljesen nélkülözi az egységes szempontot.

Toldytól mint első tudományos őstől csupán két hajszálér vezet a későbbi szintézisekhez. Nemzeti irodalomnak Toldy csak a nemzet nyelvén megszólaló alkotásokat tekinti, és egész irodalmunk történetében elsősorban a nemzeti szellem megnyilatkozásaira figyel. Nemzeti szempontjaiban még világosan érezhető a reformkor nagy haladó mozgalmainak hazafias pátosza, e szemlélet uralkodóvá tétele mégis — ugyan csak igen távolról — a későbbi nemzetkarakterológiai törekvések, főképpen a népies irányzat táborában megszülető szintézisek ősévé teszi. Ugyanakkor azonban az az arisztokratikus literátor attitűd, amely a fejlődés csúcsát Kazinczy törekvéseiben látja, és idegenkedik Csokonai és Petőfi népiességétől, legfeljebb Aranyban hajlandó egy magasabbrendű népiesség létrejöttét elismerni, és az a konzervativizmus, amely elítéli Petőfi forradalmi költészetét és Kossuthtal a *Kelet népe* Széchenyijét állítja szembe — ha erősen megváltozott formában is —, a majdani nyugatos irodalomtörténeti összefoglalásokban támad fel újra.

Riedl teljesen egyértelműen az irodalmunk fejlődésrajzát a nagy nyugati irodalmak struktúrájához igazító szintézisek, Thienemann, Benedek Marcell és Szerb Antal törekvéseinek az őse. Irodalmunk és egész kultúránk fejlődésében a világirodalmi áramlatok megvalósulását követi nyomon, és alaptétele illusztrálására műve középpontjába a magyar humanizmusnak és főképpen Mátyásnak a valóságos történelmi helyzettől elvonatkoztató, nyugati minták alapján túlzottan pompássá stilizált képét állítja. Emellett előkelően csiszolt és hajlékony értekező prózai stílusa is a legjobb nyugatos esszéista irányzatok elődévé teszi.

Beöthy kizárólagos nemzeti, sőt nyíltan vallott és hírdetett „Volga-menti lovasában" testet is öltő nemzetkarakterológiai szempontja és a fajiságnak

[8] *Toldy Ferenc:* A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban. Bp., 1864.

[9] *Riedl Frigyes:* A magyar irodalom főirányai. é. n. Bp.

[10] *Beöthy Zsolt:* A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Budapest. Athenaeum. 1880. A magyar irodalom kis-tükre. Athenaeum. é. n.

elsődleges irodalomalkotó tényezővé emelése meglehetősen egyenesen vezet a későbbi nacionalista törekvésekhez, Farkas Gyula, Féja Géza, és ha csak igen áttételesen és átetizált formában is, Németh László szintéziseihez. Világos ez a kapcsolat akkor is, ha Beöthynél a faj — mint később Szekfűnél is — a kor liberális-nemzeti felfogásának megfelelően még nem biológiai, hanem történelmi képződmény, a XX. századi nacionalizmusban pedig már erősen biológiai értelmezést kap, ha olykor magasrendű etikai követelmények is tapadnak hozzá, mint például Németh László esetében. A népies tábor irodalomtörténeti összefoglalásaiban — és Szekfűvel polemizálva — történetszemléletében is érezhető Beöthy erősen németellenes, kuruckodó, erdélyi-protestáns történelmi felfogásának a nyoma, amely az egykori oppozíciós függetlenségi politika színvonalán maradva nála még teljesen nélkülözi a szociális tartalmat, és jól megfér Tisza István és Rákosi Jenő magasztalásával is, a népieseknél azonban határozott társadalmi, sőt forradalmi tendenciákkal, a kiegyezés korának teljes elítélésével, a kelet-európai történelmi kapcsolatok keresésével és Németh László esetében egyedülálló európai horizonttal is párosul. Ugyanakkor, amikor kimutatható Beöthy és a későbbi népies szintézistörekvések kapcsolata, világos az is, hogy a Volga-menti lovas arcán, tehát Beöthy egész nemzetkarakterológiájában a nyugalomnak, a szemlélődő erőnek, a belátás biztonságának, a józanságnak és a realitásérzéknek a vonásai uralkodnak, tehát éppen azok a vonások, amelyek Horváth János nemzeti klasszicizmus-koncepciójában Deák Ferencet és a Deákhoz stilizált Arany Jánost jellemzik. Beöthy tehát nemzetkarakterológiai célzatában a népies szintéziseknek is őse, de karakterológiája eredményeiben Horváth János elődje, és Horváthtal rokonítja 48-at ugyan elismerő, de 49-et megtagadó és 67-et 48 beteljesítőjének látó történelemszemlélete is.

Az a cezúra, amelyet a magyar irodalom és irodalomtudomány fejlődésében a monarchia és a történelmi Magyarország összeomlása, a forradalmak bukása és Trianon eredményezett, csak néhány ponton és árnyalatlanul teszi lehetővé a változás előtt és után született szintézisek összevetését. Az új összefoglalások nagyrészt az új helyzetből nyerik indító okaikat és ihletüket, és sokkal inkább kapcsolódnak a megváltozott szituáció igényeihez igazodó új magyar történetíráshoz, és annak legnagyobb, korszakalkotó egyéniségéhez, Szekfű Gyulához, mint a kiegyezés korának irodalomtudományához.

I.

Szekfű Gyulát már néhány jelentős produktummal a háta mögött, teljes eszmei és tudományos vértezetben éri az összeomlás, és amikor *Három nemzedékével*[11] magas gondolkodói szinten ráüti az ekkor születő ellenforradalmi rend alacsonyrendű indulataira a magyar hagyományosság és történetiség pecsétjét, egy csapásra az új világ legfőbb ideológusává válik. Eszmerendszerének két alappillére, mélyen átélt katolicizmusa és Habsburg-hűsége az első perctől kezdve világos. Hatalmas anyagtudással és széles európai kitekintéssel megírt munkáiban a következetes konzervativizmus mellett határozottan kitapintható az apologetikus indulat. Látszólag a kérlelhetetlen tudományos objektivitás embere. Szarkazmusra hajló, könyörtelen józansággal tép szét

[11] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék. Bp. 1920.

minden történelmi illúziót, amely a magyar múlt haladó mozgalmaihoz tapad, de szinte patetikusan meghatottá válik a retrográd legendaképződéssel szemben. A roppant tényanyag imponálóan fölényes kezelése mellett történelmi szintéziseit a felszín tárgyilagosságán átsütő esszéista szubjektivitás és a tudós módon precíz, de az elfojtott líraiságtól sajátosan egyéni stílus teszi szuggesztívvá. Ő az első, aki következetesen alkalmazza a legnagyobb német mesterektől tanult szellemtörténész metodikát, és ezzel, túllépve a magyar pozitivizmus provincializmusán, történettudományunkat, a köréje gyülekezett iskolával együtt, európai rangra emeli. Eszmeiségében, színvonalában és módszertanában munkássága irodalomtörténetírásunk számára is elkerülhetetlen ösztönzést jelent.

Életműve, annak ellenére, hogy 19 fordulatot jelent benne, egészen a 30-as évek második feléig zárt, eszmeileg és módszertanilag szervesen fejlődő, önmagában hihetetlenül logikus egész. Első művében, a nagy vihart keltő Rákóczi-könyvben[12] mindjárt a haladó múlt egyik örökségét, a rodostói száműzött alakját körüllengő nemzeti nimbuszt tépi szét hallatlan erudícióval és metszően finom lélektani elemzőkészséggel, de csupán az izzó személyességgel indokolható, kíméletlenül kegyelettelen indulattal. A háború alatt írott nagy terjedelmű esszéjében, *A magyar állam életrajzá*ban[13] teljes későbbi történelmi koncepcióját körvonalazza, és a magyar fejlődést szervesen beágyazza az általa „keresztény-germán kultúrközösségnek" elkeresztelt német politikai és művelődési érdekszférába. A *Három nemzedék*ben a háborús vereséghez és a forradalmakhoz vezető utat vizsgálja. Megrendítő szuggesztivitással nyújtja az elmúlt évszázad jobboldali kritikáját, elmossa a liberalizmus és demokrácia, a demokrácia és a szocializmus közötti határokat, ezzel a liberalizmust bűnbakká kiáltja ki, és — Németh László kifejezésével élve — Kossuthot Kun Béla nagyapjává teszi. Azáltal, hogy megadja az ellenforradalom antiliberális, antidemokrata és antibolsevista indulatainak az alaphangját, a *Három nemzedék* valóban a Horthy-rendszer „ideológiai kézikönyvévé" válik.[14] A Hómannal közösen írott grandiózus szintézis, a *Magyar történet* előtt még szükség van egy módszertani összefoglalásra. Ezt a célt szolgálja *A magyar bortermelő lelkialkata*[15] című metodikai mintatanulmány, amely Max Weber szellemtudományi szociológiájára támaszkodva a faji eredetű lelki tényeknek a gazdasági életre gyakorolt hatását kívánja bizonyítani, és ezzel ezeket a tényezőket elsőrendű történelemformáló erőkké avatja. A *Magyar történet* pedig már teljes pompájában mutatja ezt a hatalmas anyagtudásból, katolikus ihletettségű konzervativizmusból, hevesen forradalomellenes indulatokból, következetes Habsburg-hűségből, a germán politikai és kulturális szupremácia hitéből, a fajelmélet egyéni válfajává fejlődő nacionalizmusból és antiszemitizmusból és különböző szellemtörténeti konstrukciókból összeálló monumentális történelmi koncepciót, amelynek majdnem egyértelműen retrográd tudományos és közvéleményformáló hatásából mit sem von le az a tény, hogy a harmincas évek második felében a náci áradattól megriadó, szubjektíve mindig becsületes tudós egészen más irányban keresi a tudományos és politikai kibontakozás útjait.

[12] *Szekfű Gyula:* A száműzött Rákóczi. MTA kiadása, 1913.
[13] *Szekfű Gyula:* A magyar állam életrajza. 1917.
[14] Vö: *Mérei Gyula:* Szekfű Gyula történetszemléletének bírálatához. *Századok* 1960. 180—255. p.
[15] *Szekfű Gyula:* A magyar bortermelő lelkialkata. Minerva Társaság. 1922.

Szekfű egész életművén végighúzódik és tudományos oeuvre-je minden részletére kisugárzik az a gondolat, amely szerint a magyarság a keresztény-germán kultúrközösség szerves része. Ez a felfogás csak látszatra jelenti a magyar nép múltjának az egész európai történelembe való beágyazását, történelmi fejlődésünknek következetes nyugati koncepcióját. A keresztény-germán kultúrközösség határai a Kárpátoktól a Rajnáig terjednek, a Kárpátokon túl megszűnik Európa, a Rajna balpartja pedig már kívül esik történelmünk Szekfű által megvont látkörén. Így ez a gondolat elvágja a magyarságot keleti szomszédaitól — elsősorban a Szovjetuniótól — és a nagy nyugati nemzetektől, utópiának bélyegzi a dunamenti népek minden rendű és rangú együttműködésének elképzelését, és Ranke nyomán a külpolitikának a belpolitika fölötti primátusát hirdetve kiszolgáltatja az országot a germán politikai és kulturális expanziónak. Kétségtelen, hogy Szekfű a keresztény-germán gondolat alapján hadat üzen a turanista nacionalizmus egyes vadhajtásainak, és hagyományosan konzervatív Habsburg-hűsége szembeállítja őt a náci invázióval, egész koncepciója — néhány pozitív következménye ellenére — mégis egy káros külpolitikai orientációba és a török hódoltság pusztításainak és a Habsburg-szövetség előnyeinek abszolutizálása által a magyar múlt hamis ábrázolásába torkollik. Szekfűnek a keresztény-germán kultúrközösségbe való tartozásról szóló gondolata szintetizáló irodalomtörténetírásunk nyugatos tendenciáiban — elsősorban Szerb Antalnál — megtalálja a maga továbbfejlesztését és teljes európaisággá való kitágítását, míg a népies táborban Szabó Dezsőnél egy régebben meglevő koncepció újrafogalmazását, Németh Lászlónál és Féja Gézánál pedig egy hasonlóan szubjektív ellenkoncepció megteremtését provokálja.

Szekfű koncepciójában belső fejlődésünk zavarainak legfőbb gyógyszere a konzervatív reform gondolata. Ennek az ideológiának a jegyében ülteti egész történelmi fejlődésünk csúcsára a 40-es évek Kossuth-ellenes röpiratait önkényes idézgetéssel megkonstruált mítosz-Széchenyit, akit a reformkor első nagy gazdasági és társadalmi reformeréből csupán belső erkölcsi megújhodást hirdető politikai romantikussá szelidít. Az egész későbbi fejlődést ehhez a mítosz-Széchenyihez méri, és a „legnagyobb magyar" magaalkotta szobrának talapzatára mellékalaknak csupán Deák Ferencet és Tisza Istvánt engedi fel. Ez az a konzervatív koncepció, amelynek alapján nemcsak 49-et és a fegyveres forradalom kitörését ítéli el, hanem már az áprilisi törvényeket is erős kritikával illeti, és a hanyatlást a 40-es éveknek a Széchenyin túllépő áramlataitól számítja. Ezzel Szekfű forradalomellenes radikalizmusában még Kemény közvetlenül Világos után írott röpiratainak a szellemén is túllép. A liberalizmustól a radikalizmushoz és szocializmushoz vezető és ezzel szerinte nemzeti tragédiába torkolló fejlődésvonallal Szekfű már a *Három nemzedék*ben szembeállítja a konzervatív reform Széchenyinek tulajdonított programját, de a gondolat részletes kifejtését csak az 1933-ban írott folytatásban, az *És ami utána következik*ben adja. Ez a nagy gazdasági válság után napvilágot látó fejezet világosan dokumentálja, hogy a konzervatív és elsősorban erkölcsi természetű reform programja Szekfű az ellenforradalmi rend hatalmi és ideológiai pozícióit védő gondolatrendszerében a forradalom leszerelésének, a revolúció evolúcióval való helyettesítésének funkcióját tölti be. A konzervatív reform elképzelése és a magyar forradalmi múlt Szekfű által nyújtott átértékelése az irodalomtörténetírásban pozitív visszhangot kap Horváth János munkásságában, rányomja a bélyegét Szerb Antal szemléletére, és erős oppozíciót vált ki a népies ideológusok oldalán.

Szekfű ideológiájának harmadik lényeges alkotóeleme a fajelmélet egy sajátosan egyéni változatán alapuló következetes nacionalizmus. Kétségtelen, hogy a fajt nem tisztán antropológiai fogalomként értelmezi, hanem megkonstruálja az általa népfajnak nevezett, biológiai alapokon nyugvó, más faji tulajdonságok asszimilációja által színezett, de mégis nagyobb állandósággal rendelkező történelmi kategóriát.[16] A népfaji tulajdonságokat pedig — a magyar bortermelő lelkialkatáról írott tanulmánya tanúsága szerint — elsőrendű történelemformáló tényezőnek tekinti. A fajfogalom tisztán biológiai felfogásától egyrészt mélyen átélt katolicizmusa tartja vissza, másrészt ez a szélsőségesen merev értelmezés nem állna összhangban koncepciója egyéb alkotó részeivel. Ez a rugalmas és történetileg értelmezett fajkategória ugyanis lehetővé teszi számára, hogy kitagadja a nemzettestből a zsidóságot, elsősorban annak a múlt század második felében bevándorolt tömegeit, és ezzel szentesítse az ellenforradalom alantas antiszemita indulatait, ugyanakkor azonban a hosszasabb együttélés ürügyén befogadja a nemzetbe az áhított Habsburg-restauráció legfőbb bázisát képviselő hazai németséget. Ez a történelembe visszavetített faji gondolat alkalmas arra is, hogy minden szociális feszültség fölé emelje úr és paraszt faji egységét, és érveket szolgáltasson a hazai nemzetiségekkel szemben — a németeket kivéve — a magyar kultúrfölény és politikai szupremácia bizonyítására. A faji tulajdonságok viszonylagos állandóságának a tétele pedig a nagy magyar történelmi szintézis megalkotójának a kezében eszköz arra, hogy egyes társadalmi és politikai áramlatokat, például a liberalizmust, a radikalizmust, a szocializmust népünk jellemétől idegen szellemi importnak deklaráljon. Szekfű faji gondolata, nacionalizmusa és antiszemitizmusa — ellentétben konzervativizmusával és germán szimpátiáival — a magyar irodalomtörténet népies interpretátorainak törekvéseivel rokonítható.

Szekfű hatalmas tényanyagot feldolgozó imponálóan egységes gondolatrendszere minden lényeges alkotóelemében megtalálja a maga aktuális politikai magyarázatát. A keresztény-germán kultúrközösségbe való tartozás koncepciója a Habsburg-restauráció előtt tárja szélesre a kaput. A konzervatív reform programja a bethleni konszolidáció egyes törekvéseit igazolja és a forradalmi gondolat leszerelését szolgálja. A nacionalizmus pedig szentesíti a mesterségesen szított zsidókérdést, és a magyarságnak a Duna-medencében betöltendő vezetőszerepéhez keres az új helyzet által megkövetelt új érveket. Minden tartalmi egyezésen túl ez a tárgyilagos tudományosság mögött meghúzódó tudatos vagy tudattalan, de feltétlenül szenvedélyesen politizáló attitűd hat Szekfű szuggesztív életművéből leginkább születő irodalomtörténeti szintéziseinkre.[17]

Szekfű történetszemléletének, főképpen külpolitikai koncepciójának a filozófiai alátámasztását — kétségen kívül a legmagasabb bölcseleti színvonalon — Prohászka Lajosnak a *Minervá*ban 1932 és 35 között napvilágot látó, egész értelmiségünkre és tudományunkra, főképpen irodalomtörténetírásunkra oly nagy hatást gyakorló nemzetkarakterológiai tanulmánya, *A vándor és a*

[16] Vö: *Szekfű Gyula:* Történetpolitikai Tanulmányok. Magyar Irodalmi Társaság. 1924.

[17] Szekfű életművének bírálatában *Mérei* idézett tanulmánya mellett *Szigeti József* A magyar szellemtörténet bírálatához (Kossuth. 1964.) c. könyvének és *Pach Zsigmond Pál* Az ellenforradalmi történetszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében c. tanulmányának (Történelmi Szemle 1962. 387—425. p.) szempontjait használtam.

bujdosó adja meg. Prohászka könyve, amely bátran tekinthető a magyar szellemtörténeti mozgalom filozófiai csúcsteljesítményének, először alkalmazza nálunk a gyakorlatban a szellemtudomány Sprangertől tanult történelemformáló kategóriáit, és egy nemzet karakterét a biológiailag eleve adott és tovább elemezhetetlen ősforma, a más nemzeti formákkal való találkozás és a szubjektív szellemek által létrehozott objektív szellem — azaz a megteremtett kulturális produktumok — dialektikus egymásrahatásából kívánja meghatározni. Nemcsak a szellemtörténeti módszerben és a fajfogalom inkább történeti, mint biológiai értelmezésében utal Prohászka műve Szekfűre, hanem főképpen abban, ami a szándékaiban szubjektíve kétségtelenül becsületes gondolkodó könyvében — a későbbi világtörténeti események visszfényében — a leghátborzongatóbb, külpolitikai koncepciójában. Prohászka is Európa határának tekinti a Kárpátokat, amelyen túl az ősi földrész kultúrájával szemben ellenséges Kelet sötét erői gomolyognak. Nyugat-Európában az enervált angol és francia nép nem képes a kultúra védelmére, így ez egyedül az európai „közép" két nagy nemzetének, a németnek és az olasznak lehet a hivatása. Az olasz a humanitás és a hagyományoktól állandóan megújuló klasszicitás népe — írja Prohászka tíz esztendővel Mussolini hatalomra jutása után, a németség jelképes erejű figurája, őstípusa pedig a végtelenséget szomjazó, a kiteljesedést kereső, metafizikai nyugtalanságtól üzött Vándor. Kétségtelen, hogy Prohászkának a Leopold Ziegler filozófiájából és Fritz Strich nálunk akkoriban nagyon divatos romantika-felfogásából kialakított képe a németségről a goethei ideálnak, a németség Wilhelm Meister-i típusának az eszményítése. Mégis rendkívül rossz az akusztikája annak az elméletnek, amely a hitleri Machtergreifung és a Gömbös-féle „tengelypolitika" kibontakozásának az éveiben a finitizmustól, a lehatároltság és magány tudatától sújtott Bujdosó, a magyar őstípus történelmi sorsának egyetlen megoldását az európai kultúrának a Kelettel szemben való védelmében, a német Vándorral való kézfogásban, az európai „közép" két népe, a német és az olasz közötti közvetítésben látja. Prohászka könyve tehát — amely végső soron a magyarság európai helyének és szerepének kérdéseire keres választ — a keresztény-germán kultúrközösségbe való tartozás szekfűi gondolatát igazolja, és — szándékától függetlenül is — a későbbi, katasztrófába torkolló német szövetség filozófiai indokolását adja.

Szekfű és Prohászka a történetírásban és a filozófiában egy a keleti környezetből kiszakadó és Nyugat felé, főképpen a germán Közép-Európa felé orientálódó és konzervatív magyarság-koncepciót körvonalaznak. Szintetizáló irodalomtörténetírásunk egyik irányzata többé-kevésbé az ő nyomukon vagy legalábbis velük párhuzamosan indul el, és elméletük valamilyen sajátos lecsapódását vagy továbbfejlesztését képviseli, másik irányzata pedig tőlük korántsem függetlenül, sőt éppen általuk is, egy nemzetkarakterológiai és irodalomtörténeti ellenkoncepciót dolgoz ki.

II.

Szekfű történetszemléletének és Prohászka filozófiájának a visszhangja és továbbfejlesztése tudományos igényű vagy ismeretterjesztő, sőt olykor kifejezetten publicisztikai célzatú szintetizáló irodalomtörténetírásunkban korántsem egyértelmű. Horváth Jánosnak a legmagasabb tudományos rangot képviselő monumentális életművében és Farkas Gyulának a német fasizmus

ideológiájával kacérkodó, rosszindulatúan retrográd szintéziseiben a nagy történettudós forradalomellenessége, konzervativizmusa és faji felfogása ver gyökeret. Thienemann irodalomelméleti vázlatában, Benedek Marcell és Szerb Antal ragyogóan szellemes összefoglalásában pedig — természetesen a Nyugat-mozgalom eleven irodalmi forrásából is merítve — Szekfű európai látóköre találja meg a maga kiszélesítését és továbbfejlesztését.

Horváth János, a háború előtt is jól ismert konzervatív irodalomtörténész az összeomlás után szinte egyszerre három nagy jelentőségű művel jelentkezik a magyar tudományos életben. *Magyar irodalomismeret* című értekezésében az irodalomtörténeti szintézis elvi és módszertani alapjait tisztázza. *Aranytól Adyig*[18] című esszéjében készülő szintézise világnézeti álláspontját és etikai értékrendszerét vázolja fel. A háború előtt írott, de csak 1922-ben publikált hatalmas Petőfi könyvében[19] pedig irodalmi fejlődésünk egyik leglényegesebb fordulópontját bontja ki monografikus részletességgel, és akarva-akaratlanul is megmutatja a társadalmi haladás tényleges iránya és a saját morális, nemzetkarakterológiai és nemzetpedagógiai értékrendszere között fennálló ellentétet.

A *Magyar irodalomismeret* című tanulmány elutasítja az irodalom fogalmának mint a korok felfogása szerint változó kategóriának, és a Toldytól és Beöthytől jól ismert nemzeti szempontnak mint nem specifikusan irodalmi tényezőnek a szintetizáló elvvé való emelését. Önelvű, speciálisan irodalmi szintetizáló szempontot keres, és elemző munkája során elkülöníti egymástól az irodalom állandó és változó tényezőit. Állandó tényezőnek az irodalom mibenlétét képező szellemi viszonyt tekinti, amely írók és olvasók között jön létre írott művek közvetítésével. A viszony állandó volta mellett a három alkotó tényező folyamatosan változik. A magányos íróból írói rend, az egyes műből örökíthető irodalmi hagyomány, az olvasóból pedig olvasóközönség alakul. Horváth koncepciójának rendszerező elve tehát a fejlődés. A három tényező változása hozza létre az írót és olvasót összefűző sajátos lelki formát, az ízlést, és ennek értékítéletekben kifejeződő önmagára ébredését, az irodalmi tudatot. Horváth irodalomtörténeti koncepciójában ilyenformán a megtalált önelvű szintetizáló szempont az irodalmi tudat változásainak és fejlődésének a felvázolása.

Kétségtelen, hogy Horváth irodalomszemléletének tengelyében az író és a valóság viszonya helyett — amelyben az író változását az ábrázolt valóságanyag változása indokolná — az író és az olvasó szellemi viszonya áll, amelyben az egyes tényezők változása csupán önmagából magyarázható, és így világossá válik az egész konstrukció idealista jellege. Ugyanakkor az író, olvasó és mű dialektikájából levezetett fejlődésgondolat félreérthetetlenül dokumentálja, hogy Horváth ideológiája és módszere korántsem azonosítható a szellemtörténet filozófiájával és metodikájával. A XIX. századi életfilozófiából kinövő szellemtörténet a történelmet és a kultúra történetét egyedi jelenségek halmazának tekinti, minden változást az önmagát kifejtő normatív szellem, a szubjektív szellemnek elkeresztelt nagy egyéniség és az alkotásokban testet öltő objektív szellem kölcsönhatásával magyaráz, és egész koncepciójából kizárja a minőségi pluszt jelentő fejlődést, csupán a végtelenbe tendáló, de értékkülönbséget nem jelentő változások sorozatát szentesíti. Horváth ezzel szem-

[18] *Horváth János:* Aranytól Adyig. Pallas, é. n.
[19] *Horváth János:* Petőfi. Pallas, 1922.

ben — ugyan idealista alapon maradva — az író, a mű és a közönség változását elemezve bevon a vizsgálódásba a pusztán szellemi kategóriákkal dolgozó ortodox szellemtörténettől eleve idegen társadalomtörténeti, szociológiai és anyagi-technikai szempontokat, az észlelt változásokban pedig egy magasrendű esztétikai és etikai tartalmakat reprezentáló csúcspont felé tendáló logikus folyamatot, azaz új értékminőséget hozó fejlődést lát. A szellemtörténeti kategóriáknak szociológiai kategóriákkal való helyettesítése, a történelem logikájának és a fejlődés gondolatának az elismerése mellett elhatárolja Horváthot a szellemtörténettől önelvű irodalmi rendszerezésre való törekvése is, ugyanis a szellemtörténet a kultúra jelenségeit sohasem önmagukból magyarázza, hanem a normatív szellem változó tendenciáinak a lecsapódásait keresi bennük.

A *Magyar irodalomismeret* a minden külső szemponttól mentes irodalomtörténeti szintetizálás elvét deklarálja. Abban a tényben azonban, hogy a tanulmány 1922-ben — amikor Ady pályája már lezárult, a *Nyugat* első nemzedékében megtörtént a polgári irodalom világnézeti és minőségi frontáttörése, és Kassák lapjaiban már bontakozott a szocialista irodalom — az irodalmi tudat fejlődésének csúcsára Arany és az őt interpretáló Gyulai alakját állítja, világosan tapintható a tudományos objektivitást hirdető Horváth világnézeti elfogultsága.

A már a *Magyar irodalomismeret*ben felcsillanó konzervatív elfogultság az *Aranytól Adyig* című esszében kapja meg ideológiai igazolását. Ez az egyáltalán nem szaktudományi, hanem Horváth egész életművében egyedülállóan publicisztikai igényű írás az elmúlt félszázad irodalmi fejlődését vizsgálva, azt a *Három nemzedék*hez hasonlóan a hanyatlás szomorú korszakának látja, és a nemzeti klasszicizmusnak nevezett, Petőfi és Arany neve által fémjelzett XIX. századi fénykor glorifikálása és az Ady-nemzedék elmarasztalása által világosan megmutatja Horváth készülő szintéziseinek elvi és világnézeti álláspontját. A tanulmány egész irodalmi fejlődésünk túlléphetetlen csúcspontjának tartja a nemzeti klasszicizmust: „Örök időkre szóló útravalója az a magyar műveltségnek — írja —, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyűjtője: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét."[20] Túl minden esztétikai ítéleten Horváth emberi, erkölcsi és faji tartalmak magasrendű hordozójává avatja az általa kreált klasszicizmus- fogalmat, és azt — éppen ezeknek az eszméknek az alapján, elárulva valóságos szintézisalkotó szempontjainak irodalmonkívüliségét — értékrendszerének csúcspontjára helyezi: „Ez erkölcsi ihlet melegében emberi és faji erények, a történeti nemzetiség békés, de szilárd öntudata, önmagunk lelki egységének s a művelt emberiséggel való szolidaritásunknak nemes érzése fogantatnak egybe, mint virrasztó lelkiismeret és célratekintő akarat: mint kvintesszenciája azon lelki föltételeknek, melyek nemzeti egyéniséget fejthetnek ki emberi értékké, s nemzeti létre egyedül jogosíthatnak."[21] A nemzeti klasszicizmus esztétikai, emberi, erkölcsi és faji glorifikálása csak akkor mutatja meg a maga teljességében Horváthnak a modern irányzatokkal szemben ellenséges konzervativizmusát, ha összevetjük az Adyról és az egész első *Nyugat*-nemzedékről szóló elmarasztaló ítélettel. Horváth Adyék diadalmas irodalmi mozgalmában a magyar—zsidó értelmiség ízlésének hatalomra jutását látja, a *Nyugatot* a zsidó törekvések hordozójának tekinti, és a klasszicizmus erkölcsi megfontolá-

[20] *Horváth:* i. m. 55. p.
[21] *Horváth:* i. m. 57. p.

sával, józan nemzeti akaratával, világos értelmével és közérthető kifejezésével szembeállítja Ady ösztön-ihletét és sejtető szimbolizmusát. Horváth a klasszicizmus értékeinek elfecsérlését veti az új irodalmi irányzatok szemére, és azáltal, hogy az Aranytól Adyig ívelő fejlődés rajza elé negatív előjelet tesz, tulajdonképpen az összeomlás indoklásához szolgáltat szellemi és erkölcsi érveket, megalkotja — bár a Szekfű ideológiai pozíciójától eltérő, köznemesi alapról, Klaniczay Tibor megállapítása szerint,[22] a *Három nemzedék* irodalomtörténeti párját és megmutatja, hogy az elméleti cikkében deklarált fejlődéselvvel szemben egy mereven konzervatív álláspontról kívánja megalkotni a magyar irodalomtörténet szintézisét.

A két elvi tanulmánnyal egyidőben megjelenő Petőfi-monográfia egyrészt az irodalmi elemzés nagyszabású kísérlete Horváth életpályáján, másrészt pedig elvégzi a nemzeti klasszicizmus belső differenciálását, és tisztázza a későbbi szintéziseknek a forradalmi mozgalmakkal szemben elfoglalt elvi álláspontját. A monográfia a költői ihlet természetét vizsgálva elismeri ugyan Petőfi pályáján a szabadsággondolat szerepének fontosságát, de a költő cselekvési vágytól sarkallt forradalmi indulatát a magyar talajtól idegen, importált eszmék eredményének tekinti, az elvont szabadságeszme költői megnyilatkozásait magasabbrendűeknek tartja a forradalmi hónapok konkrét politikai lírájánál, és a liberalizmus katasztrófába rohanó kalandorpolitikájával Széchenyinek a hazai szükségletekből kinövő reformtörekvéseit állítja szembe. A nemzeti dalköltészet klasszikusának ábrázolt, tárgyias lírájában felmagasztalt, de politikai költészetében és főleg politikai koncepciójában így megbírált Petőfit Horváth megteszi a nemzeti klasszicizmus első, még nem egészen kiforrott képviselőjének, az irányzat végső kiteljesedését jelentő Arany János irodalomtörténeti elődjének.

A húszas évek elején tehát készen áll már Horváth szintéziseinek módszertani és világnézeti alapvetése, és a Petőfi-monográfiában kidolgozza egész irodalomszemlélete leglényegesebb elemének, a nemzeti klasszicizmus-koncepciónak egyik fontos részletét is. A későbbi életmű — ha nem is kronológiai sorrendben — az ekkor lefektetett alapok teljes szintézissé való bontását kísérli meg. 1927-ben irodalmi népiességünkről írott monográfiájában nemzeti klasszicizmusunk közvetlen fejlődésbeli előzményeit mutatja meg. 1928 és 1930 között tartott egyetemi előadásaiban a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlését körvonalazza, nyilvánvalóan egy későbbi nagy monográfia vázlatát adva. A harmincas évek első felében pedig a XIX. századi fénykor fejlődéstörténeti előzményeit vázolja az egyetemen, és szintézise két kötetében irodalmi fejlődésünket monografikus részletességgel elemzi egészen a mohácsi vészig. Így megjelent monográfiáiból és egyetemi előadásaiból összeállítható irodalmunk egész fejlődését átfogó teljes koncepciója.[23]

Horváth irodalomtörténetünk egész alakulásában a kezdeti egység megbomlásának és más szinten és más szempontok szerint való helyreállásának

[22] *Klaniczay Tibor:* Polgári örökség és marxista irodalomtudomány. Marxizmus és irodalomtudomány. Akadémiai Kiadó, 1964. 9—35. p.

[23] *Horváth János:* A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. MTA kiadása. 1927. A XIX. század fejlődéstörténelmi előzményei. Egyetemi előadás. 1933—34. Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó. 94—142. p. A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Egyetemi előadás 1928—30 és 1945—48. „Tanulmányok. 272—458. p. A magyar irodalmi műveltség kezdetei." Magyar Szemle Könyvei. 1931. Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar Szemle Könyvei. 1935.

folyamatát kíséri figyelemmel. Középkori irodalmunkban az egyetemes európai irodalom speciális magyar válfajának megvalósulását látja, amelyben a szemléletbeli és ízlésbeli egységet a vallásos világnézeti alap biztosítja. Ennek az egységnek a felbomlását kíséri végig az írók, az olvasók és a művek viszonylatában a humanizmus és a reformáció korszakában, amikor is a vallási egység helyében egy másik egységnek, a nemzeti alapon történő egységesülési folyamatnak a körvonalai kezdenek kibontakozni. A XVIII. században Bessenyeivel indul és Kanzinczyban teljesedik a századforduló után irodalmunk nemzetivé válásának nyelvi programja, és Kármán adja ehhez hozzá az inspiráció eredeti nemzeti voltának gondolatát. Bessenyei, Kazinczy és Kármán nemzeti programja mellett a Faludival kezdődő irodalmi népiesség jelenti a másik elemet, ami elősegíti az összes törekvéseknek egy magasabb esztétikai és erkölcsi szintézisben, a nemzeti klasszicizmusban való egyesítését.

Horváth szintetikus irodalomtörténeti elemzéseinek a középpontjában az írók és olvasók között — a művek hatása következtében — kialakuló közös lelki formának, az ízlésnek a vizsgálata áll. Az ízlés azonban korántsem csupán esztétikai kategória. A benne kifejezésre jutó ítélet — az esztétikum mellett — racionális, lelkiismereti, erkölcsi és világnézeti elemeket hordoz magában. Így az egymással szemben álló irodalmi ízlések mögött — Horváth szerint is — erkölcsi, világnézeti és politikai ellentétek feszülnek, és az új ízlés diadalrajutása az új gondolkodásmód és világnézet győzelmét is jelenti. A nemzeti klasszicizmus ízlésében a leglényegesebbnek Horváth az ízlés nemzetivé válását tekinti, ezt pedig Petőfi költészetének kibontakozásában és a közönségre gyakorolt hatásában, illetőleg a népiességnek a Petőfi lírájában létrejövő magasabbrendű szintézisében látja megvalósulni. A népiesség azonban nála a nemzet konzerváló ösztöne által ihletett nemzeti hagyományőrzést jelent. Olyan törekvést, amely a nemzetet „népfaji műveltsége" eredeti formái közé kívánja visszavezetni. Legfőbb funkciója tehát a nemzet kulturális hagyományainak a megőrzése, felmutatása és a változó közízlésbe való beépítése. Mivel pedig a romlatlan nemzeti hagyomány őrizője a nép, ezért a Horváth által megrajzolt népies irodalmi mozgalom a nép érzésvilágát, gondolkodásmódját és formakincsét szívja fel a magasabb irodalmiság világába, hogy védekezzék a kívülről jövő változásoknak a nemzeti karaktertől való elidegenítő hatásával szemben.

A népiesség ilyenfajta nemzeti, sőt faji hagyományőrző koncepciójának a konzervativizmusa már abból is kitűnik, hogy Horváth ezt a Faluditól Petőfiig ívelő törekvést éppen a Bessenyei és Kazinczy óta beáradó, a polgárosodás csíráit hordozó eszmék elidegenítő befolyásának ellensúlyozása szempontjából tartja lényegesnek. Még határozottabban megmutatkozik ez a konzervatív tendencia abban, hogy az új nemzeti közízlést teremtő klasszicitást Petőfi népdalköltészetében és népies ihletésű genre-képeiben látja megvalósulni, de már idegen palántának tekinti, és a népies színezetű nemzeti klasszicitás köréből ki is rekeszti Petőfi forradalmi lírája t. Horváth egész gondolatmenetéből logikusan következik, hogy elveti Petőfi forradalmi népiesség-felfogását, amely szerint a népnek a költészetben gyakorolt uralma politikai hatalmát készíti elő, és glorifikálja a politikamentessé stilizált Aranyt, akiben a nép erkölcsisége, igazságigénye és hite szólal meg minden kézzelfogható konzekvencia nélkül, és akinél a népi költészet nem a népi politika, hanem a nemzeti költészet előkészítő szakasza.

A Petőfi által képviselt még kiforratlan periódus után a nemzeti klasszicizmus ízlésének és világnézetének nagy fordulatát és végső kiteljesedését

Horváth Aranynak az önkényuralom alatt kibontakozó költészetében keresi. A forradalom utáni Arany arcát pedig — kifejezetten a Petőfivel való szembeállítás rejtett tendenciájával — a Világos után napvilágot látó forradalomellenes publicisztika, elsősorban a Kemény röpirataiban kifejtett nemzeti karakterideál képéhez idomítja. Horváth a valóság tiszteletében, a megvalósíthatóságra figyelő realitásösztönben, az önismeretre való törekvésben, az igényes önvizsgálatban, az álmokkal való leszámolásban, a bizonytalan harc helyett a kitérés keresésében látja a nemzeti klasszicizmus erkölcsi és világnézeti eszményeinek a megvalósulását, amelyet a politikában Deák és az irodalomban a Petőfivel szembeállított és a kiegyezés eszmei előkészítőjévé, Deák szellemi ikertestvérévé szelídített Arany képvisel. Így a két világháború közötti irodalomtörténetírásunk egyetlen tudományos igényű, monumentális szintézistörekvése egy kifejezetten konzervatív, a haladás irányával szembehelyezkedő nemzetkarakterológiai koncepcióba torkollik, amelynek gyökerei Keménynek a bukás után írott, az önkényuralommal egyezkedni kívánó, határozottan apologetikus célzatú röpirataihoz nyúlnak vissza, és amely így az örökérvényű ideálok magasságába emel, Arany és az egész XIX. századi fénykor nevével szentesít egy már régóta meghaladott történelmi szituációból származó forradalomellenes koncepciót. Persze az is világos, hogy a háborús összeomlás és a forradalmak után Kemény felélesztett nemzeti ideáljának megvan a maga aktualitása.[24]

Horváth irodalomtörténeti szintézise tehát — amely a szigorúan szaktudományos objektivitás deklarálásával indult — a modern irányzatoktól való idegenkedés logikus konzekvenciájaként — meglehetősen anakronisztikus módon — az egykori „irodalmi Deák-párt" ízlésének és világnézetének álláspontjáról rajzolta meg irodalmunk fejlődését. Ezt az életművet szinte kizárólag a magyar fejlődésre figyelő nemzeti exkluzivitása és politikai indulatainak több áttételen át érvényesülő tompítottsága elválasztja ugyan Szekfű európaibb szempontú és közvetlenül politizáló oeuvrejétől, de hatalmas anyagtudása, az elvont fejtegetéseken is átragyogó irodalomszeretete mellett forradalomellenessége, konzervativizmusa és nemzeti-faji szemlélete mégis a nagy történettudós munkásságának kongeniális irodalomtörténeti párjává alakítja. Emellett azonban világos az is, hogy Horváth világnézeti-politikai állásfoglalásának közvetettsége megóvja őt a direkt módon politizáló Szekfű pályájának néhány fordulatától vagy erősen publicisztikai ízű, féltudományos kalandjától. A Horváth hatalmas tudását, emelkedett „nemzetpedagógiai" szempontjait és emberi-erkölcsi nagyságát nélkülöző Farkas Gyulában azonban már Szekfű gondolatrendszerének legreakciósabb tendenciái rezegnek tovább, és tudományos múltunknak ezt a nem túlzottan rokonszenves figuráját — messze túl a mester szubjektíve becsületes konzervativizmusán — a német típusú fasiszta fajelmélet és szociális demagógia irodalomtörténeti szállascsinálójává teszik.

Farkas Gyula a húszas években indul a *Minervá*ban Horváth János, Thienemann Tivadar, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor, Prohászka Lajos társaságában, de mindjárt a szintéziseit előkészítő első tanulmányaiban mélyen alatta marad a folyóirat exkluzív törzsgárdája által képviselt tudományos színvonalnak. A szellemtörténet filozófiájából és metodikájából csak a nagy

[24] Horváth műveinek elemzésében Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál és Tóth Dezső írásaira támaszkodtam.

német mesterek terminológiáját sajátítja el, és összefoglaló irodalomtörténetét előkészítő, a Bessenyeitől Adyig ívelő fejlődést feldolgozó részmonográfiái — különösen attól kezdve, hogy a berlini magyar intézet élére kerül — nyílt politikai tendenciájukban fokozatosan süllyednek a faji alapokon nyugvó germán tudomány kategóriáinak az egyszerű adaptálásától egészen az első magyar zsidótörvény tudományos igazolásáig.[25] Kiteljesíti és végső következtetéséig végigviszi mindazokat a haladásellenes tendenciákat, amelyek Szekfű Gyula és Horváth János monumentális életművében potenciálisan bennerejlenek, és devalválva mestereinek őszinte konzervativizmusból, nemes nemzetpedagógiai szándékból és európai tudományos rangból összeszövődő gondolatrendszerét, nyílt forradalomellenességből, fajelméletből, germánimádatból és búsmagyarságból összeálló irodalomtörténetében — az igaz tudományosság paródiájaként — egész irodalmi múltunkat a Tormay Cecil által képviselt szemlélet és színvonal történelmi családfájává avatja.

Ő is a keresztény-germán kultúrközösség külpolitikai koncepciójának az alapjain áll, és látóköre egy hajszállal sem lépi túl a németség szellemi határait. Szintetikus szándékú műveiben frázissá süllyed minden, a magyarság európai hivatására vonatkozó — Szekfűtől tanult — gondolat. Az a teóriája, amely a magyarság honfoglalásában és a kereszténység felvételében egy tudatos, az északi és déli szlávságot egymástól elválasztó, Kelet és Nyugat közé határvonalat húzó, de Ázsia és Európa kultúrája között közvetíteni akaró politikai hivatástudat első gyakorlati lépését keresi, a maga gyermeteg naivitásában csupán minden történeti érzék karikatúrájaként hatna, ha nem volna tapintható mögötte a rosszindulatúan aktuális politikai szándék. A Kárpátokat természetesen ő is Európa határának tekinti, és — ugyancsak félreérthetetlen tendenciával — történelmünk válságait az ellenséges Kelet elleni védekezés tragikus fordulataiból vezeti le.

Horváth János nyomán hangoztatja irodalomtörténetünk önelvű rendszerezésének szükségességét, és az író, a mű és a közönség fejlődését szem előtt tartva, ő sem az írók, hanem az irodalmi élet történetét írja. Csakhogy amíg Horváth — ha konzervatív tendenciájában anakronisztikusan is — irodalmunk történetének zseniálisan egyéni felfogását adja, és az irodalmi élet fejlődésének ábrázolásában is felcsillant nagyszerű portrékat, Farkas — az önelvűség hangoztatása mellett — egész Bessenyeitől Vörösmartyig tartó fejlődésünket belekényszeríti a Nadlertől tanult táj- és törzselmélet Prokrusztész-ágyába, tehetségtelensége pedig eleve halálraítél minden portréfestő szándékot. Természetesen átveszi Horváthtól a magyar forradalmi múlttól való idegenkedés tendenciáját is. A történeti és irodalomtörténeti tények minden módszeres elemzése nélkül minősíti 48-at idegen rögeszmékből táplálkozó, tragikus félreértésnek, játssza ki Széchenyit Kossuth ellen, és helyezi Petőfi fölé, irodalmi fejlődésünk csúcsára a Deákkal egyenlősített Arany Jánost. Mindezek a gondolatok természetesen Horváth koncepciójából ismerősek. De a nagy konzervatív tudós egy monumentális életmű szervi betegségéből következően jut el ehhez a történelmi hangsúlyeltolódáshoz, a rosszhiszemű tanítvány pedig meghökkentő gátlástalansággal retusálja Petőfit, a szabadsággondolat költőóriását a forradalmi harctól megcsömörlő szerelmi és családi líra klasszikusává.

[25] *Farkas Gyula:* A magyar romantika. 1930. A „fiatal Magyarország" kora. Magyar Szemle Könyvei. 1932. Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1938. A magyar irodalom története, 1934.

Farkas Gyula mindössze egy ponton, a faji szempont következetes irodalomtörténeti alkalmazásában és — ami azzal szorosan összefügg — Ady Endre és az egész *Nyugat*-mozgalom értékelésében lép túl Szekfű és Horváth szempontjain. 1934-ben írott összefoglaló irodalomtörténetében és 1938-ban, az első magyar zsidótörvény megjelenésének évében publikált *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* című monográfiájában ráébred arra, hogy a *Három nemzedék* és az *Aranytól Adyig* konzervatív Ady-képe már tarthatatlan, és ezért megkísérli XX. századi irodalmi újjászületésünk szélsőjobboldali, a fajelmélet alapján álló átértékelését. Háttérként — nagyjából Szekfű és Horváth szellemében — kiegyezéskori kulturális fejlődésünket vázolja fel, azonban a századvég és a századforduló szellemi életének jobboldali kritikájában — túllépve mesterein — egyetlen szemponttá a tömeges asszimiláció eredményeként bekövetkezett faji hígulást teszi. Ez a fajvédő tendencia azonban természetesen még a saját logikáján belül maradva sem következetes. Kérlelhetetlen ugyan az „asszimiláns" Kis Józseffel, Bródyval és Ignotusszal szemben, de a magyar lelki megújulás lánglelkű bajnokát látja a nem kevésbé „asszimiláns" Prohászka Ottokárban, és — a szerző esztétikai-világnézeti ítéleteinek színvonaláról is árulkodva — a magyar sorsproblémák megszólaltatását ünnepli a „magyar talajba átültetett nemes germán tölgy", Herczeg Ferenc *Pogányok* című regényében. Ez a fajvédelem tehát szellemi menlevelet ad a cseh—német asszimilációnak, de az antiszemita uszítás legútszélibb hangjait üti meg a zsidósággal szemben. A túlfűtött antiszemitizmus rendkívül lényeges funkciót tölt be Farkas koncepciójának egészében. Farkas ugyanis korántsem tagadja le, hanem — egyoldalúan bár — de kiélezi az ábrázolt kor szociális problémáit, és fejlődésünk ellentmondásainak egyetlen bűnbakjává a 67-ben emancipált zsidóságot teszi. Szellemi életünk elzsidósodásával szemben a fajiság ősi hordozójához, a néphez való visszatérést hirdeti, amelyből azonban határozottan kirekeszti a nagyrészt idegen elemekből összetevődő munkásosztályt. A századfordulónak ebbe a szociális problémáktól ugyan nem sterilizált, de egyedül a zsidóság ellen kihegyezett fejlődésrajzába állítja be Farkas a munkásosztálytól megtisztított népi és faji gondolat költő-apostolává átmitizált Ady Endrét. Ez az Ady Endrét a fasiszta fajvédelem Keresztelő Szent Jánosává avató portré méltó párja az egykori Petőfi-arcképnek. Farkas *A bélyeges sereg* költőjét gondolkodás nélkül az antiszemitizmus bajnokává teszi, és a Dózsa György és Esze Tamás örökét vállaló poétáról, a Tiszával vívott gigászi párbaj hőséről gátlástalanul kijelenti, hogy egy aulikus gróffal is szövetkezne, ha faja védelméről lenne szó. Farkas egész irodalomtörténeti koncepciójának a gerincét tulajdonképpen ez az Ady-portré adja. Erről az álláspontról a legegyszerűbb Adyt elhatárolni 18-tól és 19-től, és a halott költőt a faji egységen alapuló és a széthullott nemzet lelki egységét helyreállító fasiszta „forradalom" történelmi előhírnökévé szentelni. Farkas Gyula a történettudomány és irodalomtudomány minden reakciós tendenciáját kiteljesítő életművében irodalmunk történetéből ennek a fasiszta újjászületésnek csinál múltat. Népiség-gondolata a germán völkisch-teória egyszerű magyar változata, társadalmi elmaradottságunkra való gyakori hivatkozásaiban pedig a fasizmus szociális demagógiája kap hangot.

*

Természetesen Szekfű Gyula és kisebb részben Horváth János gondolatrendszerének az ihletése szintetizáló irodalomtörténetírásunkban korántsem

ilyen egyértelműen retrográd. Míg Farkas Gyula munkássága a potenciálisan adott haladásellenes lehetőségek végső kiteljesedését jelenti, addig Thienemann, Benedek Marcell és Szerb Antal Szekfű keresztény-germán kultúrközösségkoncepcióját szélesítik ki teljes európaiséggá, azaz eredendően nem előremutató gondolatot humanizálnak, töltenek meg pozitív tartalommal, és Horváthnak a szellemtörténeten túllépő, szociologizáló szempontjait próbálják ki szintéziseikben. A három európai kapcsolatokat kereső szintézis ideológiai gyökérzete azonban korántsem azonos. Thienemann koncepciója teljes egészében a *Minerva* köré tömörülő magyar szellemtörténész-gárda Szekfű által determinált világnézeti orientációjából nő ki. A félig tudós, félig író Szerbet azonban már legalább olyan eszmei szálak fűzik a *Nyugat*hoz, főképpen Babitshoz, mint a *Minervá*hoz és Szekfűhöz. Benedek Marcell pedig maradéktalanul a *Nyugat* első nagy nemzedékének európai tendenciáit fordítja szintetizáló irodalomtörténetírói szándékká.

Thienemann a régi magyar irodalom történetének széleskörű ismeretekkel rendelkező kutatójaként és a magyar szellemtörténeti mozgalom legfőbb teoretikusaként indul, és mint minden vérbeli szellemtörténész és Diltheytanítvány ő is a nagy szintézis megalkotásának a vágyát hordozza magában. Ennek ellenére sem ír összefüggő irodalomtörténetet, csupán egy irodalomtörténeti szintézis nagystílű vázlatát adja a húszas évek második felében a *Minervá*ban.[26] Thienemann vázlata azonban nem a magyar irodalom fejlődésének nagyvonalú rajza, hanem általában a nemzeti irodalmak szintetikus feldolgozásának — a magyar és a német irodalom összevetésén alapuló — sémája. Ebben az összehasonlító szempontú, elvi síkon maradó séma-irodalomtörténetben két meglepő mozzanat is akad. Az első meglepetést az szolgáltatja, hogy a germanista és erősen németes műveltségű szerző kifejezetten hangsúlyozza művében a magyar irodalomnak a nagy európai irodalmakkal való strukturális azonosságát, ezzel kiszélesíti Szekfű egyoldalúan németes és Horváth szinte kizárólagosan nemzeti beállítottságát, és — előkészítve Szerb Antal szintézisét — kultúránkat a németnél sokkal egyetemesebb európai műveltség részeként vizsgálja. Másrészt pedig a legnagyobb német mestereken nevelt és ortodox szellemtörténésznek ismert Thienemann nemcsak Spengler szerves fejlődésgondolatát teszi bírálat tárgyává, hanem Gundolftól és Strichtől, a német irodalomtörténetírás szellemtörténész példaképeitől is elhatárolja magát, nem alkalmazza a szellemtörténet Spranger-féle kategóriáit, és vázlatát az író a közönség és a mű közötti viszony vizsgálatának Horváth Jánostól tanult szociológiai szempontjaira építi. Ezzel maga Thienemann, a német szellemtörténet legfőbb hazai propagátora töri meg irodalomtudományunk egyoldalú germán orientációját, a figyelmet a nyugati irodalmak kutatása felé tereli, és a szociológia irányába lazítja fel a szellemtörténetnek tudományos életünkben gyakorolt hegemóniáját.

Azon az alapvetésen, amelyet tudományosan Szekfű, Horváth és Thienemann, szépirodalmi síkon a *Nyugat* kritikusai és esszéistái, elsősorban Ignotus és Babits adtak, virágzik ki egy nem szaktudományos, hanem esszéisztikus vagy kifejezetten ismeretterjesztő és publicisztikai igényű szintetizáló irodalomtörténetírás, amelynek időben első terméke Benedek Marcell szellemes irodalomtörténeti kalandregénye, a *Délsziget*. Benedek attitüdje merőben más, mint Horváthé, Thienemanné vagy Farkas Gyuláé. Nem a szakemberekhez, hanem

[26] *Thienemann:* i. m.

az olvasókhoz szól, és ennek megfelelően nem irodalmi múltunk fejlődésének totális rajzát adja, hanem csupán azt az aktuális tartalmat bontja ki, amely eleven élményt jelent a XX. század harmadik évtizedének olvasója számára. A regényes keret a különböző olvasótípusokat vonultatja fel, és az egyszerű dialógussá és történetté oldáson túl cselekménye fordulataiban szerves egységet képez az ábrázolt irodalomtörténeti tényanyaggal. A keretes forma nemcsak az irodalmi fejlődés fordulatainak cselekményes illusztrálását teszi lehetővé a szerző számára, hanem a különböző olvasói reagálások felvázolása során módot ad a helyesnek tartott álláspont megfelelő kiemelésére, a fogalmilag meghatározott esztétikai-világnézeti ítélet epikus alátámasztására is.

A *Délsziget* egy luxushajó útjának és pusztulásának történetét mondja el, és ezen belül három magyar utas beszélgetéseiben irodalmunk vázlatos történetét adja. Irodalmunk történetének a három utas véleményében való tükröztetése teljesen félreérthetetlenné teszi a Benedek ítéleteit megalapozó világnézeti állásfoglalást. A kibontakozó dialógusokban Benedek egyrészt tudatosan elhatárolja magát egy az irodalomban közvetlen, agitatív politikai célzatosságot kereső vulgáris materialista irodalomszemlélettől, másrészt pedig metsző iróniával bírálja az iskolai irodalomoktatás szűkkeblű nacionalizmusát és hatáskeresésekben tobzódó lapos pozitivizmusát. A két elutasított álláspontt al folytatott vita során bontakozik ki Érdy professzor irodalomszemlélete, amely a politikai tendenciákat kereső osztályállásponttal szemben irodalmunk mindenkihez szóló egyetemes emberi tartalmát, és az önelvű nacionalista értelmezéssel szemben annak európaiságát és humanitását hangsúlyozza. Kétségtelen, hogy a katedrájától megfosztott és ezért a politikai emigrációt választó Érdy ítéleteiben a Tanácsköztársaság alatt egyetemi tanárságot vállaló és az ellenforradalom által meghurcolt Benedek Marcell állásfoglalása kap hangot. Érdy szuggesztív retorikája két elfogultság visszautasításával jut el a maga európéer humanista irodalomfelfogásának a körvonalazásához, amely a nacionalista irodalomértelmezés irónikusan szenvedélyes, az olasz fasizmusra nyílt utalásokat tartalmazó kritikája mellett a közvetlen politikai célzatosság bírálata címén — ha öntudatlanul is — tulajdonképpen irodalmi múltunk valóban forradalmi felfogásáról is lemond. Ennek az önmagát kétfelé elhatároló álláspontnak a polgári humanista gyökereire a regénykeret befejezése sajátos fényt vet. A tengeri katasztrófa beteljesülésében és Érdy a magyar irodalom értékeit tartalmazó könyvtárának a pusztulásában a történelmi körülmények által messzemenően indokolt szorongásán túl megszólal a humanista literátornak a nagy polgári kultúra bomlását az egész emberi művelődés bukásával azonosító pesszimizmusa is.

Ez a következetesen liberális—humanista koncepció egészen természetszerűen tájékozódik a Horthy-Magyarország viszonyai között, a fasiszta Olaszországgal és a fasizálódó Németországgal szemben a nyugati demokráciák felé, és keresi a magyar kultúra válságainak és egyáltalán a magyar sorsproblémáknak a megoldását a Nyugathoz való minél szorosabb kapcsolódásban. A keresztény—germán kultúrközösségbe való tartozás gondolatán messze túllépő, sőt a kitágítás által a szekfűi gondolatnak éppen ellenkező előjelet adó nyugatosság jelenbeli világnézeti és kulturális tájékozódásának igazolására a maga képére alakítja a magyar irodalom múltját. Benedek szellemesen és humanista módon tendenciózus irodalomtörténeti vázlatában az Európával való együtthaladás korszakaira esik a hangsúly, és a *Nyugat* nagy nemzedéke, Petőfiék kora és a

felvilágosodás mellett — ha vitatható módon is — a reformáció és az ellenreformáció, sőt a középkor magyar irodalma is ennek a szinkron fejlődésnek a dokumentumává válik. Így Benedek koncepciójában egyetemes és éppen ezért aktuális emberi tartalmában — ugyan kissé történelmietlen módon — egyenesen vezet a nyugatos magyarság útja a *Halotti beszéd* névtelen szerzőjétől Tinódin, Szenczi Molnár Alberten, Bessenyein, Kazinczyn és Madáchon keresztül Ady Endréig és Babits Mihályig. Az Érdy könyvtárában a tengerfenékre süllyedő kultúránk feltámadására egyedül ez az egyetemes emberi európai tartalom ad reményt.

Egyértelműen világos, hogy ez a koncepció a *Nyugat* köré tömörülő írói gárda törekvéseinek és irodalomszemléletének a múltba való visszavetítése, azaz Benedek annak az irodalomtörténetnek a vázlatát írja meg, amelyben a *Nyugat* első nemzedéke keresi a maga szellemi őseit. Ahogy Horváth szintézisének centrumában a nemzeti klasszicizmus áll, úgy válik Benedek irodalomtörténetének sugárgyűjtőjévé Ady és nemzedéke. Ez pedig minden ismeretterjesztő és publicisztikus attitüd mellett is azt jelenti, hogy Benedek írja meg első olyan irodalomtörténeti áttekintésünket, amely nem a hagyománnyá dermesztett irodalmi múlt, hanem egy haladó és eleven írói mozgalom talaján állva vázolja fel irodalmi fejlődésünket. Emellett a *Délsziget* az első nem forradalomellenes irodalomtörténetünk, amely — ha tompítja is — nem tagadja le vagy nem mentegeti például Petőfi és Ady forradalmiságát, és hangot ad a művekben feszülő szociális nyugtalanságnak, vagy kárhoztatja — mint például drámairodalmunk fejlődésrajzában — annak feloldását és elkendőzését. A *Nyugat* szelleme modern irodalmunk első friss szemléletű szintetizáló értelmezésén és a ferdítő interpretációktól való megtisztításán túl is rányomja a bélyegét Benedek koncepciójára. Benedek, akár szintetizáló irodalomtörténész elődei — ha nem is olyan határozottan —, Aranyt Petőfi fölé helyezi. Ez azonban korántsem azonos Horváth vagy Farkas, vagy akár Beöthy és Gyulai Keményhez visszanyúló konzervatív nemzetkarakterológiai Arany-értékelésével. Benedek az egészséges Petőfivel szemben a sebzetten tépelődő és dekadensen bonyolult lelkű Aranyban a modern magyar irodalom előfutárát látja. Ez az értékelés pedig Babits a *Nyugat* irodalmi őskeresését tartalmazó klasszikus esszéjének, a *Petőfi és Arany*nak a szellemén nyugszik. A Babits útmutatásához való kapcsolódás által válik Benedek a *Nyugat*-mozgalom legjelentősebb irodalmi szintézisének, Szerb Antal Babits ihlette irodalomtörténetének közvetlen elődévé.

Szerb Antal a 30-as évek elején napvilágot látó pályadíjnyertes irodalomtörténetének[27] a születését is szaktudományon kívüli szempontok indokolják. Szerb irodalomtörténete, a két világháború közötti időszak legfrisebb szemléletű teljes szintézise az igazi hagyományaihoz való szellemi lojalitásra kívánja nevelni az egyszeri összeomlás után új katasztrófa felé haladó nemzetet, és egy soha nem volt humanista és européer magyarságeszmény álmát körvonalazza. A könyvével első komoly sikeréhez érkező fiatal tudós kiteljesíti mindazokat az előremutató tendenciákat, amelyek Szekfű és Horváth gondolatrendszerében és Thienemann és Horváth metodikájában lehetőségként bennerejlenek. Rajong Szekfűért, az egyetemen Horváth-tanítvány, és Thienemann szárnyai alatt indul a *Minervá*ban, nem csoda, ha tudatos programjában mindig mesterei mellett tesz hitet, a konkrét megvalósításban azonban túllép rajtuk, újrafogal-

[27] *Szerb Antal:* i. m.

mazza, modernizálja, kiszélesíti és humanizálja is tanításaikat. Vallott programjában mintaszerű szellemtörténész, aki szintézisét a lélektörténet, a stílustörténet és az egyes alkotók megértéséhez szükséges teremtő intuíció egységében akarja megkomponálni. Csakhogy az ortodox szellemtörténet vegytiszta kategóriáival természetesen ő sem megy semmire, és a teremtő intuíció megtámogatására segítségül hívja a modern mélylélektan mestereit, Freudot, Adlert és Jungot, és így az egyébként is lélektani beállítottságú szellemtudományi elemzést a pszichoanalízis szempontjaival toldja meg. Majd a freudizmussal korrigált szellemtörténet mellé, egyenrangú szempontként odahelyezi a Levin Schückingtől ihletett, de közvetlenül Horváth Jánostól és Thienemanntól tanult szellemtudományi szociológiát, amely az író és a mű vizsgálatát a közönség igényeinek és fejlődésének az elemzésével egészíti ki. Szerb könyve azonban akarva-akaratlanul is túllép azon az irodalomszociológiai programon, amit példaképei megfogalmaztak, és addig megjelent szintéziseikben tudományosan illusztráltak is. Irodalomszociológiai szempontjai nemcsak abban mutatkoznak meg, hogy szintézisét az olvasók szociális rétegződése szerint periodizálja, hanem vizsgálni kívánja az író viszonyát a kor szociális szándékaihoz, és úgy látja, hogy a lélektörténet és a stílustörténet motívumait egy-egy társadalmi osztály akarata foglalja egységbe — ez a szellemi jelenségek és a társadalmi erők mozgása között összefüggést kereső szándék pedig már túlmutat Horváth és Thienemann irodalomszociológiáján.

Metodikáján túl európai szempontú magyarság-koncepciója is Szekfű, Thienemann és a magyar szellemtörténész-gárda szemléletében és a *Nyugat* irodalmi törekvéseiben gyökerezik. Szerb következetesen fordul szembe irodalmunk kizárólagosan nemzeti szempontú vizsgálatával, ezzel tudatosan Beöthyvel, de — akaratlanul — Horváth Jánossal is polemizálva, és irodalomtörténetünkben is pellengérre állítja — Dugonicstól Kisfaludy Sándoron át Horváth Istvánig — a nacionalizmus és a nemzeti önelégültség minden megnyilatkozását. Ezzel szemben István államalapító tettétől kezdődően egy a reformáció nagy magyarjain, a protestáns világjárókon, Bessenyein és a magyar felvilágosodáson, Kazinczyn és Kölcseyn, Petőfiék nemzedékén és Adyn át Babits Mihályig ívelő européer magyarság, magyar—európai szellemi szintézis fejlődésrajzát vázolja fel, hangsúlyozva, hogy szellemi életünk történetében — sajátos módon — a leginkább európaiak voltak a leginkább magyarok is. Az a Szerb Antal által is hangoztatott gondolat, amely szerint a magyar kultúra Istvántól eredendően Európa része, nyilván Szekfűre megy vissza, és a nagy tudós ihletésére vall az is, hogy Szerb nyíltan hivatkozik is a történettudományunkban már végbement európai aspektusú fordulatra. Csakhogy Szerb keresztény—germán kultúrközösség helyett az első pillanattól kezdve keresztény-európai közösséget említ, és műveltségünket — szembeállítva a germán kultúrával — nyugat-európai, elsősorban francia ihletésűnek tekinti. Felhasználva Nietzsche ismert kategóriáit, a német kultúrát a mítoszok mélységeiből eksztatikus mámorban feltörő dionysoszi művészettel, a magyart azonban a ráció örömén és a logika fényén alapuló apollinikus latin művészettel érzi rokonnak. A szekfűi gondolat európaivá való tágításának és kifejezetten németellenes tendenciájú továbbfejlesztésének korántsem mond ellent az a tény, hogy Szerb Prohászka nyomán irodalmunk történetében kimutatja a magyar finitizmus egyes motívumait. Szerb ugyanis éppen a német „Vándor" kultúrájától választja el, és a Prohászka által enerváltnak ítélt nyugati nemzetek műveltségéhez közelíti a magyar irodalmat, szintézise így egészében

ellentmond Prohászka szellemének, ilyenformán a finitizmus szempontjai közé való beépítése nem tekinthető többnek játékos ötletnél.

Ez az européer magyarság-koncepció a maga kifejezetten németellenes és humanista-antifasiszta tendenciájával természetesen elválaszthatatlan a két világháború között folyó népies-urbánus vita során kialakuló urbánus álláspontól. Ennek az urbánus irodalomszemléletnek azonban megmutatkoznak a hátrányai is Szerb szintézisében. Szerb a maga urbánus-európai álláspontjának az igazolása érdekében elfogadja a német tudománynak a népköltészetről szóló — főképpen Naumann által megfogalmazott — elméletét, amely szerint a nép nem alkotója, csupán befogadója a művészet termékeinek, és éppen ezért minden úgynevezett népi alkotás „gesunkenes Kulturgut"-nak, lesüllyedt kultúrértéknek tekintendő. A „gesunkenes Kulturgut" teóriája elvi igazolást szolgáltat Szerbnek a népies tendenciáktól való idegenkedéséhez, és lehetőséget ad számára — egy Babitstól egyébként is ihletett — arisztokratikus kultúrfilozófiának és irodalomszemléletnek a kidolgozásához. E felfogás szerint kultúrértéket csupán egy exkluzív szellemi arisztokrácia teremt, a népköltészet csupán az alkotó elit által létrehozott és a népbe lesüllyedt motívumoknak az újraalkotása és továbbformálása. Ebben az arisztokratikus irodalomfelfogásban azonban a szűk intellektuel réteg antidemokratikus szellemi önvédelme mellett meg kell éreznünk a gyilkos mítoszokon alapuló germán völkisch-teória humanista visszautasítását is.

Ez a reakciós mitológiával szembehelyezkedő szellemi arisztokratizmus még pozitívabb megvilágítást kap, ha összevetjük az ösztönös és intellektuális költészet problémájának Szerb szintézisében állandóan visszatérő motívumával. Abban a tendenciában, amely Balassi, Petőfi és Ady költészetét megtisztítja az ösztönös alkotás teóriájának egyoldalú beállításától, és magasra emeli a gondolati lírának és tudatos alkotásnak a Zrínyitől Kazinczyn és Vörösmartyn át Babitsig húzódó fejlődésvonalát, nemcsak a művészet és tudomány határmezsgyéjén álló fiatal esszéista vallomása érezhető, hanem tapinthatóak benne egy racionalista ars poetica körvonalai is. Kétségtelen, hogy Szerb legkedvesebb irodalmi korszaka a romantika, és ebben az irányzatban — úgy ahogy Ricarda Huchtól és Fritz Strichtől tanulta — a végtelenbe törő romantikus vágynak és a tudatalatti világ felszabaduló szörnyetegeinek az erőit látja tombolni. Ragyogó portréiban azonban megmutatja, hogy az ösztönerők győzelme az én bukásához vezet, mint a megrendítően tragikus „harmadik" Vörösmartynál, a költészet igazi diadalát azonban az alvilág szörnyeinek és az intellektusnak a birkózása, a tudatnak a győzelme jelenti, mint Berzsenyi, Arany, Ady és Babits esetében. Persze ezek a feltörő ösztönerők korántsem azonosak a náci ideológia vérgőzös mítoszaival. Szerb elemzett ösztönerői az elmúlás és a „kék virág" távoli borzongását hozzák, és a ráció fényétől felemelve megteremtik a „mondbeglänzte Zaubernacht" emberszabású, humanista mitológiáját. Így a romantika álmainak és a rációtól vezérelt költészetnek ez a szintézise csak szellemünk humanitásának és latinitásának újabb bizonyítékává válik.

Szerb szintézisének világnézeti hovatartozása világosan tapintható. Ő is a nemzeti illúziók tragikus lecsapódásának tekinti 48-at, és megkerüli 18 és 19 problematikáját. De korántsem osztozik Szekfű ellenforradalmi legendateremtésében, sem Farkas rosszindulatú forradalomellenességében, sem Horváth Keményre támaszkodó előkelő konzervativizmusában. Álláspontjában ott bujkál az exkluzív intellektuel rétegnek a forradalomtól és általában a tömegmozgalomtól való idegenkedése, de a nagy polgári kultúra kincseit első-

sorban az eleve szellemellenesnek érzett ellenforradalmi reakciótól és nem a demokratikus tendenciáktól félti.

Szerb irodalomszemléletének minden ideológiai alappillére, az européer magyarság, a szellemi arisztokratizmus, az intellektuális költészet krédója és a polgári kultúra megőrzésének intellektuel attitüdje Babits portréjában forr össze magasabb rendű szintézissé. Babits alakjának a fejlődés fókuszába való helyezése megmutatja, hogy Szerb szintézise — a szellemtörténet tudósgárdájához való minden kapcsolódás mellett is — elsősorban a *Nyugat* Babits által ihletett második nemzedékének, az „esszéista nemzedéknek" a világnézeti és esztétikai alapokmánya. Szekfű eszmerendszere és Prohászka nemzetkarakterológiája mellett Szerb könyvének européer gondolatvilága ad az ellentábornak, elsősorban Szabó Dezsőnek, Németh Lászlónak és Féja Gézának történeti és irodalomtörténeti ellenkoncepciójuk kidolgozásához szellemi apropót.

III.

Kétségtelen, hogy a népies írói tábor ideológusainak irodalomtörténeti szintézistörekvései, Szabó Dezső összefoglaló igényű tanulmányai, Németh László egy irodalomtörténet vázlatát tartalmazó hatalmas esszéi, a *Magyarság és Európa* és a *Kisebbségben* és Féja Géza háromkötetes irodalomtörténete a Szekfűvel, Prohászkával és Szerb Antallal folytatott történelmi, irodalomtörténeti és nemzetkarakterológiai polémiáiban bontakoznak ki,[28] illetőleg Szabó Dezső esetében egy korábban is meglevő koncepció ekkor aktualizálódik, alkalmazkodik az új politikai adottságokhoz, és válik világnézeti és irodalomtörténeti vitaanyaggá.

Szekfű történetszemléletének összefoglaló bírálatát és ennek kapcsán egy izgalmasan újszerű történelmi koncepció és tájékozódás körvonalait Szabó Dezső szuggesztív retorikájú pamfletje és Németh László Szekfű-tanulmánya adja.[29] Szabó Dezső indulatos pátosszal mutatja ki Szekfű történetfelfogásának németbarát és Habsburg-hű gyökereit, történelmünket elválasztja a nyugati országok történetétől, elsősorban a németekkel való politikai és szellemi együttműködés minden fajtáját utasítja a leghatározottabban vissza, és népünk és kultúránk egész múltját és főképpen jövőjét egy a Balkántól a Balti Tengerig terjedő kelet-európai—nyugat-ázsiai szolidaritás kereteibe ágyazza. A kelet-európai kisnépek szolidaritásának Szabó Dezső által meghirdetett gondolata kettős célt szolgál. Egyrészt ezeknek a népeknek a Németországtól és a Szovjetuniótól való elhatárolódását, másrészt pedig az együttműködés megvalósítása által a magyarság újfajta vezető szerepének a kimunkálását célozza.[30] Ennek az elsősorban németellenes keleti orientációnak a történelmi hátterét Németh László dolgozza ki. Németh Szekfűvel vitázva kifejti, hogy a magyarság megírandó történelmének a kelet-európai összehasonlító történet

[28] *Szabó Dezső:* A kettészakadt magyar irodalom. Ludas Mátyás füzetek 1927—28. A magyar irodalom sajátos arca. Ludas Mátyás füzetek. 1934. *Németh László:* Magyarság és Európa. Franklin. Kisebbségben. Magyar Élet, 1939. *Féja Géza:* Régi magyarság. Magyar Élet, 1943. III. kiadás. A felvilágosodástól a sötétedésig. Nagy vállalkozások kora. Magyar Élet, 1943. II. kiadás.

[29] *Szabó Dezső:* Ede megevé ebédem! Ludas Mátyás füzetek. 1937. *Németh László:* Szekfű Gyula, Kisebbségben. Magyar Élet, é. n. II. köt. 185—275. p.

[30] *Szabó Dezső:* Magyarország helye Európában. Ludas Mátyás füzetek. 1935.

részévé kell válnia, amely elhatárolja népünket a keresztény-germán kultúrközösségtől, és belehelyezi műveltségünket a délszláv, cseh, lengyel kultúrkörbe, amelynek „kocsánya" Olaszországon át — a németség kikerülésével — Franciaország felé nyúlik. Ez a Szabó Dezső—Németh László-féle koncepció — Szekfű dunántúli-katolikus Habsburg-hűségével szemben — történelmünk erdélyi-protestáns, Habsburg-ellenes hagyományaira támaszkodik. Ennek megfelelően — ugyancsak Szekfűvel szemben — felélesztí múltunk függetlenségi és plebejus örökségét, és a konzervatív reform és a Habsburg-restauráció helyett a kelet-európai forradalmi parasztdemokráciák kialakításának ábrándját melengeti.

Szekfű német orientációjú történetírásának bírálatával természetszerűen együtt jár a Prohászka germán szemléletű nemzetkarakterológiájával folytatott polémia is. Szabó Dezső hangoztatja a magyar és a nyugat-európai — elsősorban természetesen a német — psziché végletes szembenállását, Németh László a magyar karaktert csak a kelet-európai népek jelleme felől látja megközelíthetőnek, Féja pedig a Lajtánál húzza meg Kelet és Nyugat lélektani határát. Ez a Lajta-menti pszichológiai határ nyilvánvalóan Prohászka Vándorának és Bujdosójának az egymástól való határozott elválasztását szolgálja. Féja irodalomtörténete bevezetőjében a magyar Bujdosó arcára a finitizmus helyett a végtelen sztyeppék ihleteként kialakult határtalanság-tudat, a kelet bölcsességeként kikristályosodó föderatív és szintetizáló hajlam jellemvonásait rajzolja. Egészen természetes, hogy a szintetizáló és föderatív hajlamnak szerepet kell játszania a magyarság jövendőbeli kelet-európai szerepének a kialakításában.

Juhász Gézának, Féja Gézának és Németh Lászlónak a Szerb irodalomtörténetéről írott kritikáiban a népies irodalomtörténeti szintézis körvonalai bontakoznak ki.[31] Juhász és Féja főképpen Szerbnek a népköltészettel kapcsolatos elméletét, a „gesunkenes Kulturgut" teóriáját bírálják, és Féja — az irodalmunk arisztokratikus és polgári gyökereit kutató Szerbbel szemben — a reformáció irodalmának népi eredetét mutatja ki. A leglényegesebbet azonban, a nyugati irodalmakkal való együttrezgés Szerb Antaltól származó gondolatának a kritikáját Németh László pendíti meg. Németh — bár a legjobb irodalomtörténetünknek tartja Szerb könyvét — hangsúlyozza a Nyugathoz kapcsolódó szemlélet egyoldalúságát, és kifejti, hogy szükséges a másik oldalnak, a kultúránk speciálisan magyar és Kelet felé orientálódó gyökereit feltárć új irodalomtörténetnek a megírása.

Ennek a speciálisan magyar és keleti orientációjú irodalomtörténetnek az elvi alapjait Szabó Dezső rakja le. Szabó Dezső az irodalom legfőbb funkciójának az erősen biológiai szempontok szerint értelmezett faji specifikum kiteljesítését tekinti. Mivel népi pszichénkben a nyugti pszichétől merőben eltérő képletet keres, irodalmunkat is mereven elhatárolja a nyugati irodalmaktól, csupán — kifejezetten indulatos németellenes éllel — a latin és a francia kultúra önmagunk erejére ébresztő, termékeny hatását ismeri el. A népi psziché különbözősége mellett történelmi sorsunk másfajta alakulása is elválasztja irodalmunkat a nyugati nemzetek irodalmától. Kultúránk történetéből

[31] *Juhász Géza:* Irodalmunk nyugati szemmel. (Válasz, 1934. 270—275. p.) *Féja Géza:* A magyar irodalom bölcsőjénél (Válasz, 1934. 360—367. p.) *Németh László* (Pörje Sándor): Fontos könyvek. Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. (Válasz, 1934. 278—283. p.)

— szemben a nyugati kultúrákkal — hiányzik a középkori népi katolicizmus és a polgárság kialakulásának hajtóereje. Ezért egész kultúránk alapja a nép, a faji specifikumot tisztán hordozó parasztság. Irodalmunk fejlődésének minden nagy korszaka — merőben ellentétesen Szerb elméletével — a népköltészet irodalmivá emelkedésén, a nagy alkotóknak a népköltészettel való azonosulásán alapszik. A népköltészetnek ezen az irodalomalkotó erején nyugszanak irodalmunknak a nyugati literatúrákéitól eltérő sajátságai, a népies hangvétel, az uralkodó paraszti problematika, az erős szociális fűtöttség, a férfias dinamizmus és az alapvetően balladás hajlam. Ezt a faji specifikumot hordozó, népi-paraszti ihletésű, szociális tartalmú, balladás irodalomtörténetet írják meg — igaz, hogy egészen más színvonalon — Németh László és Féja Géza.

Az eddig vizsgált szerzőknél — ha világosan elemezhető is volt a szakanyagot rendszerező világnézeti beállítottság, vagy legtöbb esetben a szaktudománytól idegen alkotói célzat is — az irodalomtörténetírói szándék dominált. Németh László esetében merőben más a helyzet. Nála az irodalomtörténeti szintetizálás csupán egy — részben Szabó Dezsőtől örökölt — író-prófétai attitüd melléktermékeként, egy általános ideológiai, világnézeti, nemzetpedagógiai program szerves részeként jelentkezik. Németh a magyarság helyét vizsgálja az első világháború és a forradalmak megrázkódtatásai után előállt és a 30-as évek politikai vajúdásai után kialakulandó új európai konstellációban, és irodalmunk fejlődése csupán tünet számára, amely a nemzet sorsára való szellemi-erkölcsi felkészültségéről vagy felkészületlenségéről tanúskodik. Irodalmunk ilyenfajta diagnosztikai vizsgálatához háttérként a *Magyarság és Európa*, a *Kisebbségben* és a *Fantomok ellen*[32] a hatalmas anyagtudás imponálóan könnyed kezelésével és a Babitson és a legjobb magyar hagyományokon nevelt esszéművészet komplett fegyverzetével az európai múlt teljességének és a jövő várható alakulásának a körvonalait vázolja fel. Ebben a nyilvánvalóan a gondolatmenet eleve kitűzött célja által determinált, de tendenciózus voltában is ragyogóan szuggesztív fejlődésrajzban az európai kultúra szellemi és erkölcsi fundamentumát a görögség és az egyetemes európai középkor képezi. Európa utolsó nagy mozgalma, a kapitalizmus, eltért ettől az ősforrástól, és a műveltségében alexandrinikussá vált Nyugat már nem képes az egész kultúrterületet megtölteni az egészséges szellemi élet eleven vérkeringésével. A kultúrateremtés súlypontja így természetesen tolódik át a saját őstörténetükhöz közelebb álló és pszichéjükben egymással rokon európai Kelet népei irányába. Kelet-Európa vezetheti vissza a megmerevedett és urbanizálódott műveltséget az ősforráshoz, a kerthez, a faluhoz és a görögség és a középkor szelleméhez. Ebben a sajátosan humanista—utópista kapitalizmusellenességben az a leglényegesebb, hogy Németh a magyarság jövőjét — Nyugattal szemben — csak az európai Kelet sorsának keretei között keresi, és Magyarországnak az új humanizmus és meglehetősen misztikus kertgondolat meghirdetése esetén valamiféle szellemi vezetőszerepet is szán. A kertgondolat előfutárává tett Kelet-Európát ő is elhatárolja elsősorban a legnagyobb veszélynek érzett német fasizmussal szemben, de a nagy történelmi kísérletnek tekintett szocialista Oroszországgal szemben is. Irodalomtörténeti szintézistörekvései részét képezik annak az elemző munkának, amely azt vizsgálja, hogy képes-e a

[32] *Németh László:* Fantomok ellen. Kisebbségben. Magyar Élet, é. n. I. köt. 94—109. p.

magyarság a német hódítás veszélyének elkerülésére, esetleg a kertgondolat meghirdetéséből adódó nagyobb történelmi szerep eljátszására.

Ennek a szellemi-erkölcsi hivatás- és képességvizsgálatnak a mércéje Németh László egész ideológiájának méltán legvitatottabb, de egyben leginkább kipellengérezett és legtöbbször félre is értett motívuma, a mélymagyarság-teória. E gondolat gyökere kétségtelenül valamiféle faji elmélet, a faj azonban Németh László nomenklatúrájában nem történeti kategória, mint Szekfűnél, nem is biológiai, mint a náci ideológusoknál, hanem — ahogy a *Debreceni Káté* félreérthetetlenül meg is fogalmazza — elsősorban etikai fogalom. A mélymagyarság-elmélet genezise sem a germán teoretikusokhoz és nem is a faji ideológia előfutáraihoz, Gobineau-hoz és Chamberlainhez vezet vissza, hanem — az ideológiai defenzívába szorult Németh László *Fantomok ellen* című, apologetikus ízű önvallomása szerint — a modern élet felszíne alatt a középkori Franciaország töretlen lelkiségét megmutató Marcel Prousthoz. Németh mélymagyarságteóriája nem más, mint a XIX. századdal véget ért régi magyarság atmoszférasűrűségének és szellemi fajhőjének számon kérése az asszimilációtól felhígított utolsó százötven év fejlődésén. Az asszimiláció problémájának vizsgálatát ő is átveszi Szekfűtől és Farkastól, de Szabó Dezsővel együtt — ami a 30-as évek végén korántsem mindegy — a legnagyobb pusztítást egyáltalában nem a zsidó, hanem a német etnikai és szellemi behatolás következményének látja. A mélymagyarság-teória legfőbb tartalma ilyenformán a germán expanzióval szembeni szellemi önvédelem, de az alapjában pozitív szándék ellenére is olyan torzító szemüveget jelent, amely megbolygatja irodalmi fejlődésünk valóságos arányait. Fejlődésünk alkati zavarai — Németh szerint — Kazinczynál válnak először érzékelhetővé. Tőle megy tovább a felszínes magyarságnak a Kölcseyhez, Eötvöshöz és Petőfihez vezető vonala, amely elsüllyeszti a mélymagyarság Bessenyeiben, Csokonaiban, Berzsenyiben, Katonában reprezentálódó tendenciáját. A XIX. század utolsó harmadának nagy asszimilációs hulláma után Adyban, Móriczban és Szabó Dezsőben tör fel elemi erővel a mélymagyarság hőforrása, és a Babits által befolyásolt nyugatossággal szemben megkezdődik a magyarság visszavezetése régi szellemiségéhez, amely a népi irodalom tendenciájában teljesedik ki. Egészen világosak ennek a fejlődésrajznak az aktuális elfogultságai. Németh félreérthetetlenül germánellenes nemzetpedagógiai éllel irodalmi múltunkat a népies mozgalom előtörténetévé avatja. Ezzel megtagadja a nyugatos irodalomtörténészek, Benedek és Szerb Antal Babitsot a centrumba állító magyar-európai szintézis-elméletét, folytatja a *Tanú* oppozícióját Babits ellen, elmarasztalva a Kazinczyval induló fejlődést, és Kazinczyt, a „nagy pusztítót" valamilyen elő-Babitscsá, vagy legalább is Babitsot, a Baumgarten-alapítvány kezelőjét, utó-Kazinczyvá stilizálja. Ugyanakkor azonban ez a merőben új fejlődésirányt adó koncepció felborítja Horváth János klasszicizmus-teóriáját is, amikor Petőfit a felszínes magyarsághoz kapcsolja, és Aranyt leemeli a fejlődés csúcsát jelentő és minden további fejlődést determináló, Horváth emelte szobortalapzatról.

Németh László mélymagyarság-koncepciója tehát visszájára fordítja a konzervatív és a nyugatos szintézisek értékrendjét, és merőben másképpen értelmezi a forradalmi magyar múltat is. Kemény röpiratait ő is alapokmá-

[33] *Németh László:* Debreceni Káté. A minőség forradalma. Magyar Élet, é. n. IV. köt. 10—13. p.

nyoknak, a mélymagyarság kánonjainak tekinti, és ettől idegennek érzi 48-at, a felszínes magyarság fellángolását. De ez sajátos módon mégsem jelenti a szabadságharc megtagadását, sőt Németh egyenesen ünnepli 48 napjainak „szép nemzetköziségét". Továbbá Aranyt nem avatja Kemény eszméinek irodalmi reprezentánsává, Deákot pedig Kemény, a nagy eszmei törvényhozó politikai befagyasztójának látja, 67-et nemzeti tragédiának értelmezi, és — Szekfűvel és Horváthtal szemben — a kiegyezés korának népies szempontú bírálatát adja. Ez a kritika elsősorban a nemzetiségi politikát illeti, mert Németh — a halálra ítélt Ausztria helyett — a magyarság jövőjét csak a dunai népek szolidaritása oldalán tudja elképzelni. 1918 nagy lehetőségként való értékelésében és a 19-cel szemben táplált fenntartásokban azonban világosan tapinthatóvá válnak Németh progresszivitásának határai.

Egészen természetes, hogy a Nyugat helyett Kelet felé való szellemi orientálódás Németh László és Szabó Dezső esetében egyaltalán nem jelent valamiféle magyar bezárkózást vagy az európai kapcsolatok felmondásának szándékát. Szabó Dezső, a félig tudós, félig író hajdani Eötvös-kollégista a latin kultúrák teljes ismeretében hirdeti meg a magyar és a nyugati psziché különbözősége alapján a keleti szolidaritás gondolatát, és a *Tanú* fiatal esszéistája Sophokléstől Kantig és Spenglerig bekalandozza a nyugati szellem egész birodalmát, amikor népét vissza akarja vezetni a középkori Európa és Kelet-Európa bedugult ősforrásaihoz. Ez az új orientáció nem Európából, hanem csak az emberellenessé vált kapitalista civilizáció világából vonul ki, és az ehhez fűződő illúziókat számolja fel. Szabó Dezső és Németh László már nem éreznek az enervált Nyugatban elég szellemi és erkölcsi erőt az új kultúra megszüléséhez, és elég humanitást a fasiszta mítoszok legyőzéséhez. Ezért fordulnak a számunkra feltérképezetlen Kelet felé, amelynek ismeretlen erőiben érzik a szunnyadó szellemi, erkölcsi, politikai lehetőséget. Ez a tájékozódás csak ráirányítja a figyelmet azokra a kultúrértékekre, amelyek a nyugatos esszéisták látószögén kívül estek, így ez önmagában nem jelent beszűkülést. Azonban az adott történelmi szituációban ebben a Nyugat-keleti irányváltásban potenciálisan bennerejlik a beszűkülés lehetősége, és Féja Géza, amikor megírja azt az irodalomtörténetet, aminek Németh csak a körvonalait adja, előre is lép egyet a lehatároltság útján.

Szabó Dezső és Németh László szuggesztív koncepció-vázlatának a Féja Géza által történő terjedelmes, háromkötetes irodalomtörténetté való kidolgozása meglehetősen kiábrándító. Féja irodalomtörténete megmutatja, hogy a népies mozgalom két nagy ideológusától széles ecsetvonásokkal felvázolt összefüggések korántsem jelentenek elegendő kompozíciós alapot egy teljes szintézis megalkotásához, és Féja azáltal, hogy kidolgozza a náluk homályban maradt részleteket, és következetesen végiggondolja és kiteljesíti tendenciáikat, tulajdonképpen csak koncepciójuk gyengéit dokumentálja. Továbbá egészen világos, hogy a kidolgozás az eredeti koncepciónál lényegesen alacsonyabb színvonalon történik. Ezt a nívósüllyedést elsősorban Féja kizárólagos nemzetkarakterológiai szempontja jelenti. Ez az irodalomtörténet irodalmi múltunk vizsgálatában egyetlen végigkísérhető motívumnak az eleve adott és a keleti sztyeppék szelleme által determinált faji lelkiségnek a kibontakozását és domináns elemmé való válását tekinti. Ez az ősi egymás mellé rendeltségi tudatot, határtalanságiérzést, föderatív és szintetikus hajlamot, török féktelenséget és ugor meditatív ösztönt magában hordozó faji psziché eleve adottan ott munkál szellemünkben a népi költészet legrégibb maradványaitól kezdve

egészen a népi írók mozgalmáig, és mitsem formálnak rajta a változó századok. A szinte minden történeti érzéket kikapcsoló nemzetkarakterologizálás csak Beöthy a millénnium világnézete által determinált Volga-menti lovasának egy új politikai tendenciáktól megmodernizált változatát hozhatja létre. A faji psziché szempontjának ez a teljes hegemóniája a fejlődéstendenciák minden variációját száműzi Féja szintéziséből. Az Ómagyar Mária-siralomtól Sinka Istvánig és a gesztáktól Tamási Áronig egyetlen áradatban ömlik az ázsiai ősemlékeknek a fogalmiság eszközeivel teljesen megközelíthetetlen Niagarája, amely még Zrínyi Vergiliushoz és Tassóhoz tapadó európaiságát és Madách metafizikai vívódásait is a nyugatosság terméketlen holtágává varázsolja, a német—görög klasszicizmusért lelkesedő Kölcsey nemesen européer arcélét is a sztyeppék fiává ősmagyarítja, és csupán Kazinczyban és a szinte féktelen indulattal megtépázott Babitsban lát valami káros ellentendenciát. Kétségtelen érdeme Féja a korábbi irodalomtörténetírással szembeni oppozíciójának háttérbe szorított korok és félig elfeledett alkotók újrafelfedezése. Ami gazdagodást azonban például a reformáció kora régi magyarságának és a XIX. századvég eltemetett prózaíróinak a feltárásával hoz, azt másutt bőségesen elveszíti az irodalomtörténete gerincét alkotó portrék — éppen a faji psziché szempontjainak a mindenáron való erőltetése következményeként keletkező — teljesen egyhúrú-sematizmusával és egyes alkotóknak faji indulatok alapján való elhallgatásával. Egészen világos, hogy Féja irodalomtörténete irodalmi múltunkban az européer-urbánussággal polemizáló népies írói tábor erősen nacionalista szárnyának a szellemi igazolását keresi.

Féja Géza a faji psziché megszólaltatását az irodalomban — Németh László átetizált fajfogalmától teljesen eltérően — biológiailag determináltnak látja, és tulajdonképpen — nyíltan vallottan — az irodalmi mű értékmérőjének is tekinti. A faji psziché tisztaságára leselkedő legfőbb veszély nála is az elsősorban a kiegyezés után megerősödő asszimilációs hullám, azonban a gyökereket a régebbi fejlődésben keresi. A faji tisztaság iránti érzékenysége Petőfiben sem feledteti vele az asszimilánst — bár a nagy forradalmár költő szlávos lángolásában még karakterbeli gazdagodást lát —, és már Kuthy munkásságában — tehát még jóval 67 előtt — pozitív előjellel húzza alá az antiszemita tendenciákat. Kuthytól kezdődően a zsidókérdés vizsgálata Féja elemzéseiben egyre nagyobb szerepet játszik. Ezen a ponton az ellenforradalmi rendszerrel szinte teljes politikai oppozícióban álló Féja magáévá teszi a keresztény kurzus egész antiszemita frazeológiáját, és Bródy tendenciózusan eltorzított portréjában bizonyítja a zsidóság szellemi közeledésének, a „zsidó—magyar nász" megvalósításának a lehetetlenségét. Végletes elfogultságában kihagyja a *Nyugat*-mozgalomnak mint irodalomtörténeti egységnek a tárgyalását, hogy megbonthassa a nagy hagyományú folyóirat köré tömörülő írói tábor egységét, és XX. századi irodalmunk teljességének bemutatására törő szintézisében adós marad például Gellért Oszkár, Füst Milán és Karinthy Frigyes portréjával. Természetesen Féja van annyira következetes, hogy az asszimilációnak nemcsak a zsidó oldalát látja, és nem érez semmi kegyeletet a Horthy-rendszer írófejedelme, Herczeg Ferenc iránt, és alaposan — a Babits-portréhoz hasonló indulattal — megtépázza Márainak az intellektuel olvasók körében megalapozott nimbuszát.

A Féja irodalomtörténeti koncepcióját életre hívó világnézeti-politikai tendencia félreérthetetlen. Látókörének a Lajtánál való lezáródása elsősorban következetes és szenvedélyes németellenességet jelent, amelynek teljes kultúr-

históriai rendszerré való kiépítéséhez a nyílt fasiszta befolyás éveiben nem csekély erkölcsi bátorságra van szükség. Az egész Féja-féle faji karakterológia alapját képező Kelet-Európa-gondolat a Szekfű keresztény-germán kultúrközösségének ideológiai ellentétpárja, amelynek éle természetszerűen a német szövetség ellen irányul, és a magyar jövő egyetlen megoldásának az azonos lelki alkatú keleti népek összefogásának megvalósulását tekinti. A magyar kultúra ázsiai gyökereinek hangoztatása, karakterünk föderatív és szintetizáló hajlamainak a kimutatása nyilvánvalóan a magyarságnak a reménybeli keleti összefogásban kivívandó, a föderáció megvalósításának képességén és Kelet és Nyugat műveltségének szintetizálásán alapuló vezető szerepét készíti elő. A nemzeti önvédelem egészségesen németellenes tendenciáján túl ez a keleti koncepció Féjánál — eltérően mestereitől, Szabó Dezsőtől és Németh Lászlótól — valóban Európától való elfordulást, nemzeti beszűkülést, és éppen ezért színvonalsüllyedést jelent, amely a náci befolyástól félve, egy teljesen körvonalazatlan keleti, lélekbeli szolidaritás kedvéért szinte teljesen felszámolja kultúránk ősi európai kapcsolatait.

Irodalmunk társadalmi problematikája, a korok szociális feszültsége — a fajiság gondolata mellett — második szólamként végigvonul Féja egész szintézisén. Az övé az első szintézis, amely méltó helyére teszi Dózsa mozgalmát, és magasra emeli Rákóczi szabadságharcának hagyományait. 48-at ő is az asszimilánsok a magyar mélységektől idegen utópiájának tekinti, de nem tagadja meg, és 67 következetesen plebejus—paraszti bírálatát adja, ha elsősorban az asszimiláció szemszögéből vizsgálja is a XIX. század utolsó harmadát. A faji ideológia azonban sok esetben tompítja Féja szociális éleslátását, és elnyomók és elnyomottak szembenállása helyett olykor törzsökösök és asszimiláltak antagonizmusává stilizálja a társadalmi ellentéteket.

Féja Géza szintézise a becsületesen németellenes nemzeti önvédelmi szándéknak, a szociális igazságra való törekvésnek, a torz faji mitológiának és az Európától elforduló magyar önelvűségnek a keresésével jellegzetes határesete a népies tábor Szekfű-ellenes történelmi-irodalomtörténeti koncepciójának. Művében erős kicsengést kap Szabó Dezső és Németh László kelet-európai orientációja és németellenessége, de benne devalválódik zsurnalizmussá példaképeinek esszéista remeklése, biológiai kategóriává azok etikai fajfogalma, Európa-ellenességgé azok új horizontokat kereső európaisága.

IV.

A két világháború között született irodalomtörténeti szintéziseink — nagyrészt Szekfű konzervatív történetszemléletének valamely tendenciájához kapcsolódva — népünk az új történelmi helyzet által feladott sorskérdéseivel viaskodnak, világnézeti, politikai, nemzetkarakterológiai és nemzetpedagógiai problémákra keresnek választ.

Horváth—Szekfű eszmerendszerének irodalomtörténeti párját alkotja meg, és a nagyjából ellenségesnek érzett új képződményekkel szemben az egykori irodalmi Deák-párt politikai eszményeiben és nemzeti jellemideáljaiban keres támaszt. Farkas a végletekig kiteljesíti irodalomtörténetírásunk hagyományainak retrográd lehetőségeit, és a germán tudomány kategóriáit alkalmazó szintéziseiben a legemberellenesebb fasiszta mítoszokat ülteti át tudományos életünkbe.

Egy a szellemtörténeti mozgalom és a *Nyugat* nagy nemzedékének hagyományain nevelkedett esszéista-csoport — Thienemann, Benedek és Szerb — kultúránk eredendően keresztény és arisztokratikus voltában, a nyugatos européer magyarságeszmény kiépítésében, a germán „völkischnek" és a népinek az egyidejű visszautasításában keresi a német szellemi és politikai expanzióval szembeni önvédelem egyedül lehetséges útját.

A népies tábor ideológusai — Szabó Dezső, Németh László, Féja Géza — faji pszichénk kiteljesítéséhez, a kelet-európai rokonalkatú népek összefogásához, a népi kultúra eltemetett kincseinek a feltárásához húzódnak ugyanezen veszély elől. A szellemi önvédelem mellett a szintézisekben vannak a magyarság hatalmi pozícióinak megőrzésére irányuló törekvések is. De ezzel most nem foglalkozunk.

БУРЖУАЗНЫЕ ПОПЫТКИ СИНТЕЗИСА В НАШЕМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ

Льердь Послер

В противоположность всего лишь нескольким историко-литературным синтезам XIX века наше буржуазное литературоведение между двумя мировыми войнами дало не одну значительную попытку синтезиса. Эти попытки по своим вдохновляющим моментам далеко выступают за границы специальной науки в строгом смысле этого слова, всегда осуществляя историко-литературное оправдание живого литературного направления, оценивая положение венгерства и исследуя его будущее в условиях изменившихся политических отношений. Эти в большинстве своем популярные или прямо публицистической направленности попытки синтезирования опираются в своей идеологии на исторические работы Дюлы Секфю и историко-литературные труды Яноша Хорвата. Дюла Фаркаш восполняет ретроградные тенденции этих значительных ученых и приходит к научному оправданию фашизма и теории расового неравенства, тогда как Тивадар Тинеманн, Антал Серб и Марцелл Бенедек — не независимо от Секфю — вскрывают связи нашей культуры с европейской. В противоположность этому Дежё Сабо, Ласло Немет и Геза Фея, полемизируя с Секфю, вырабатывают народную концепцию нашей истории литературы, в которой — естественно, с националистическими тенденциями — исследуется, в противовес Европе, своеобразный, национальный характер нашей литературы, и будущее нашей культуры и нашего народа связывается как с антинемецким, так и антисоветским сближением малых восточно-европейских народов.

BOURGEOIS ATTEMPTS AT SYNTHESIS IN HUNGARIAN LITERARY HISTORIOGRAPHY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

by *Gy. Poszler*

In comparison to the few syntheses in literary history of the 19th century, a few worthwhile attempts at synthesis were done by the bourgeois literary historians between the two world wats. The inspiration of the syntheses places them beyond the limits of the particular branch of science — taken in the strict sense of the word — and generally speaking they undertake the self-justification of a living literary trend in literary history. They evaluate the situation of the Hungarians and search their future among the changed political relations. The ideology of these mostly popular or explicitly publicistic attempts at synthesis is dependent on, for the most part, the general historical views of Gyula Szekfű and the literary historical conclusions of János Horváth. Gyula Farkas contributes

to the retrograde tendencies of the two great scientists and reaches the point of scientifically justifying fascism and race theory. Tivadar Thienemann, Antal Szerb and Marcell Benedek on the other hand — not independent of Szekfű — reveal the European ties of our culture. In contrast to this Dezső Szabó, László Németh and Géza Féja work out in their debate with Szekfű the popular conception of the history of Hungarian literature which seeks the particular national character of Hungarian literature (and understandably nationalistic tendencies are included) and sets the future of the Hungarian culture and people in the equal anti-German and anti-Soviet attitude of the small peoples of Europe.